

МИРМУХСИН

Ўикоялар

ДАЛА БАХТИ

(Ҳикоя)

I

К олхоз идорасидан катта қартага олиб борадиган йўл ниҳоятда серқатнов, от-уловдан тортиб, пахта ортган юк машиналаригача, пиёдалар, велосипед минганлар, барча терлаб-пишиб шу йўлда қатнамоқда. Лекин ҳар бир йўловчининг нигоҳи улкан пахтазор қирғоғида қумга ботиб қолган қайиқчалардай қийшайиб ётган икки терим машинасига тушмай иложи йўқ...

Саҳарлаб пахтазорга ўтиб кетаётган Муҳаббатхон кўприк устига келганида бир дам тўхтаб, сочини чамбар қилиб боғлади-да, «қумга ботиб ётган кемаларга» кўз ташлади. Икки мураккаб машина унинг эпчил қўлларига тенг келолмадими?.. У ўзига ўзи ишонмади. Таажжубланди. Орадан кўп ўтмай, Тешабой тракторчи ҳам ўтиб қолди. У машина ёнида бир дам тўхтаб, рулдаги чангни серқадоқ кафти билан артди. Сўнгра кифтини бир қисиб қўйиб йўлида давом этди. Бир нафасдан сўнг, чўққи соқол Машариф ота ҳам ўтиб кета туриб, худди шу ерда беихтиёр тўхтади. У ҳам «ғариб» машинага кўз ташлади. Назарида, машина бобойга салом бергуси келмай, хўмрайгандай бўлди. Машариф

отанинг юрагига ғулғула тушиб, машиналарга яқин борди. Машинанинг тумшугидаги катта фонарь хаёлига бир вақтлар колхозда ишлаб кетган Маҳсим ака деган одамни келтирди. У, қишлоққа янги электр келганида: «Электр чироғ ёруғида ўтирманглар, баданингизга сўғал тошиб кетади» деб иғво қилган эди. Уша Маҳсимнинг сўзига кириб, чалгиган Машариф ота ҳаммадан кейин уйига электр туширган эди. Кейинчалик Маҳсимнинг ўзи ҳам уйига электр тушириб олиб, ошқовоқдек лампочка ёқарди. Уша йили колхозга Йўлдош Охунбоев келиб, универсал тракторининг аҳамияти ҳақида қанча яхши гапларни айтиб: «Илм-техникага ҳеч шак келтирманглар. Икки дунё бир қадамдир авлиёнинг олдида эмас, икки дунё бир қадамдир авионинг олдида!» дегани Машариф отанинг эсига тушиб кетди. У қийшайиб ётган «СХМ»га хомуш тикилди. Машина бўлса: «Мен ўгай бўлиб қолдим, отахон...» дегандай бўлди. Машариф ота соқолини тимискилаб, бошини кўтарди-да, пахтазор томон юриб кетди. Ундан сўнг механик Норматжон, Санобархон, Барнохонлар ҳам ўтдилар... Бир муддатдан кейин, офтоб ёйилганда, сариқ этик, ипак китель кийган Қўқонбой ака ҳам бу йўлдан ўтди. У ҳам қийшайиб ётган машиналар томон кўз ташлади. Лекин, кўра бериб кўзи ўрганиб қолгани сабаблими, унча диққатини тортмади. Машина ёнида донлаб юрган уч-тўрт оқ товукларга ҳам кўзи тушди. Фермадан ўғирланмаганмикин, деб, яқинроқ борган эди, йўқ, хайрият, товукларнинг думига гунафша ранг сиёҳ суркалган экан, демак бировники... Кўнгли таскин топиб, йўлида давом этди...

II

Шанба куни тўпга яқин Машариф ота билан Норматжон Қўқонбой ака кабинетига кириб келишди. Қўқонбой бухгалтер олиб кирган чекларга имзо қўйиб, печатъ босиб бўлгач, «Хўш, келинглар» дегандек Машариф отага қаради.

— Катта қартага одам туширмай, машинага тайёрласак, ўзимизнинг илгариги гапимиз ҳам шундоқ эди,— деди Машариф ота,— лекин гапириб қўяверардигу қилмас эдик. Энди қилиш керак!

— Шунга келдингларми?— деди кулимсираб Қўқонбой.

— Шунга.

— Яхши,— деди тиржайганича Қўқонбой,— мен бошқа гап чиқиб қолибдими деб ўйлабман... (Кейин бўйнини чўзиб, гўё маслаҳатлашгандек, секин шивирлаб гапира бошлади.) Мен ҳам тушунаётирман, тўғри... (У Машариф ота қўлидаги букланган газетага кўз ташлади), ўз одамларимизсизлар, гаплашиб олайлик. Яна механизация— СХМ масаласи кўтариляпти. Индамай ўтира бериш тўғри эмас, бўйнимиз узилиб кетади-я. Сен, Норматжон, эрта-индиндан битта машинангни ҳов анови катта йўл ёқасидаги олтинчи бригадада секин юргизиб тур. Одамлар кўрсин. Ўртоқларингга айт, мотоциклларини кўпроқ потиллатишсин, у ҳам техника, СХМ ғўзани ғажиб ташласа ҳам майли, ишқилиб, қимирлатиб тур. Лекин катта қартага тушириб бўлмайди! Ишни мохов қилиб қўяди. Планни бажаролмай қоламиз...

— Йўқ!— деди Машариф ота,— хўжа кўрсинга, қўрқиб машинани юргизмаймиз! Бу номаъқул иш! Биз шундай қилиб ўзимизни ҳам, давлатни ҳам алдаяпмиз. Мана шундақа фирромлик билан сувдан қуруқ чиқяпмиз-у, лекин иш олдинга босмаяпти.

— А?.. Фирромлик?..— деди Қўқонбой ранги оқариб.

— Ўзимни ҳам айтяпман, ҳуркиманг, ука! Ахир мен ўзим ҳам правление аъзосиман, жавобгарман!

— Машариф ота, гап бўлмайлик. Тўғри, сиз ҳам жавобгарсиз, ахир сиз колхозни тузганлардансиз...

— Ҳа, тузишга тузганмиз-у, лекин ман сизга ҳайронман. Ёшсиз, биз, чоллардан кўра ҳукумат сиёсатини яхши тушунасиз. Лекин сизнинг тутаётган йўлингиз жуда қизиқ. Номига машинани потиллатиб қўйиб, ҳаммани чалғитяпсиз. Мактаб болаларини теримга солмоқчисиз. Нега бундай? Майли, секингина, мана шу уйнинг ичида учовимиз гаплашиб олайлик.

«Ҳа, энди ўзингизга келдингиз...» дегандек мўйловини бураб, Қўқонбой яна гап бошлади.

— СХМнинг... биринчидан: териб берган пахтасидан ҳам ҳаражати кўп; иккинчидан: ғўзани барги билан чайнаб, учинчи сортга тушириб юборади; учинчидан...

— Э... Бу эски гап!— Машариф ота туюқиб гапни бўлди, негадир кўзлари чақнаб кетди.— Кечқурун правление мажлисини чақиришингизни сўрайман! Мен ҳам правление аъзоси бўладиган бўлсам, бирон маротаба

масала қўйишга ҳаддим сиғар. Юр, Нормат, кетдик, кечқурун эл ичида гаплашамиз... Машариф ота этагини қоқиб, ташқарига чиқиб кетди.

• Қўқонбой бу «итоатсизлик» дан ранжигандай бурни-ни жийриб, қошни чимирди. Утирган ерида индамай ўтира берди. Машариф отанинг «Қўқонбой эмас бу қўқон арава!» деган гапини ҳам хаёлидан ўтказиб, гижинди.

III

Машариф ота правление чақирилсин дейишга деди-ю, уйга келиб, бир оз ўйлаб қолди. Қўқонбойга тик гапириб, Норматнинг олдида ўсал қилгани яхши бўлмадимикин... Наҳотки Қўқонбой ҳақ бўлиб — терим машинанинг турган-битгани зарар бўлса? Унда отанинг уринишлари ножўя — оқимга қарши тўғаноқ бўлишдан иборат бўлиб чиқади. Наҳотки шундай? Тўғри, у ғўза барги тўкилмаса, бир оз пахтани кир қилади. Ер кўк-ламдаёқ машинага боп қилиб тайёрланмаса, машина айланиб олиши учун майдон тайёрланмаса, ғўзани янчиб кетади... Булар бари бор гап. Лекин у бир кунда юз азаматнинг ишини қилади. Қирови тўкилмаган пичоқ ахир яхши кесмайди-ку. Уни обдан ишлатиб, қировини тўкиш керак. Наҳот, қирқта инженер қанча йил бош қотириб Қўқончалик бўлмаса?

Кечга яқин, ҳадеб хаёл сура бермай қўшниси Норматжонни олиб, Ғозибойникига борди.

— Ука,— деди Машариф ота сўрига чиқа туриб,— сен ҳам зукко одамлардансан, қишлоқ Советининг расисан, менга айт-чи?

— Хўш, хўш?

— Бу нима, ахир!.. Ишлатиб ишлатмаймиз, тўхта-тиб тўхтатмаймиз! Мен дунёда одамнинг хунасасини ёмон кўраман. Бу нима деган гап! «Олтинчи бригададаги учбурчак ерда жиндак юргизиб қўя қол», дейди. Менинг бригадамдаги катта қартага солайлик десақ, катта қарта — ишонганимиз, планни бажармай қоламиз, дейди. Бунақа масалада раҳматли Йўлдошбой Охунбобоев шартта кесиб, ўғил бола иш қиларди. Лоған каналини қазишда иш одам кўмилмаган хурофий бир сағанага тўғри келиб қолиб, кетмончилар таққа тўхташди. Ҳеч ким ботинолмади. Машиналар ҳам тўхтаб қолди. Шунда Охунбобоев «Ҳой биродарлар? Қақраб ётган далаларимиз сув ичгани маъқулми, ёки янтоқзор бўлиб

ётгани маъқулми? Бузиб юбор, азаматлар!» деган эди. Икки соатда дабдаласини чиқариб, канални новдек текис қилиб қўйишди. У раҳматлининг юрагида инқилобнинг ўти бор эди. Мен бу Қўқонингга ҳайронман, юрагида ўти йўқ, сасиб-бижғиб гапиргани гапирган.

— Дарҳақиқат, машинанинг нуқсонлари ҳам бор,— деди Ғозибой ака,— локин нуқсон ишласа тугайди, ишламаса нуқсон ҳам ётаверади-да, газета бекорга ёзмаган.

Овқатдан кейин, қош қорайганда, улар учов колхоз идораси томон кетишди. Йўлда уларга Муҳаббатхон, Санобархонлар ҳам қўшилди.

Мажлис ярим кечагача давом этди. Кўпчилик Машариф отанинг гапини маъқуллади.

IV

Қатта қартага бир ҳафта одам киритилмай, пахтани обдан етилтириб, машинага тайёрлашди. Норматжон шериги Тешабой билан уч кун қорамойга беланиб, машинани тобига келтирди. Соатлаб вағиллатиб, дам юргизиб, дам тўхтатиб, «қировини» тўкишди. Эртага эрта билан теримга тушамиз дейишганда, Машариф ота яна икки кунга тўхтатди — ғўзаларнинг баргини тушириш учун пахтазорга дори сепилибди. Ота ўз бригадасидаги беш-олти азамат йигитни ёнига олиб, машина айланадиган майдонларни, йўлларни кетмон билан кафтдек текис қилди. Бензин бакини ҳам шу ерга келтиришди. Тушки нонушта пайтида, Машариф ота Норматжонни чақириб, эртага эрталабдан секин ишга тушишини, лекин, буни ҳеч кимга айтмай туришини тайинлади. «Нима қилса, мени қилсин» деди ота. «Ёмон бўлмайди, қўрқманг» дегандек қилди Норматжон:

— Энди ҳайдабмизми? Ҳайдаб юрганмиз, анча-мунча пахталарни терганмиз. Бунга фақат ҳафсала, ишонч билан киришилса, машина одамни алдамайди, ота!— деди.

Эрта билан икки йигит машинани гуриллатиб, пахтазор ичига шўнғиди. Жўяк четида яхтаги устидан белини маҳкам боғлаб олган Машариф ота, чанг бўлиб кетганига ҳам қарамай машиналарни кузатиб юрарди. Дам ўтмай машиналар четга чиқиб, бункерга тўлган пахталарни тўқди-да, яна пахтазорга кириб кетди.

Машариф ота дўпписига бостириб олган садарайҳонни олиб, бир ҳидлади-да, «Тўхтама, ука!» дегандек имо қилиб, ўзи идора томон жадал юриб кетди. Йўлда нафаси тиқилиб, ҳаллослар, негадир машинанинг овози ўчиб қолгандай бўлиб, бир дам тўхтаб, қулоқ осар, гуриллаган овозни эшитгач, яна ҳаллослаб қадам ташларди. Қани энди ҳозир машинага ишонмаганлар келиб кўрса...

Машариф ота қишлоққа етиб келиб, тўғри идорага кирди-да, секретарь қиздан Қўқонбойни сўради.

— Районга кетдилар.

— Э-э! Чакки қилибди.

— Нега, ота?

— Бориб, мундоқ кўриши керак эди-да, болам..

— Кўрдилар... Биз фермадан келаётган эдик, тепаликка чиқиб кўрдик. Лекин ҳеч нима деганлари йўқ.

— Нима ҳам дерди. Қизим, Ғозибойга телефон қил. Муҳаббатхон билан Санобархонни қаердан бўлса ҳам топ! Эрматжонга одам юбор, катта қартага борсинлар, гапим бор...

Секретарь «хўп» деди-да, дарҳол телефонга ёпишди. Ота бўлса телефонга ҳам қовул қилмай, ўзи қишлоқ Советига кетди. Секретарь деразадан бу «тиниб-тинчи-маган чол» нима қилмоқчи, дегандай тикилиб қолди.

Орадан икки соатча муддат ўтганда, катта қарта четигаги шийпонга ўн чоғлиқ одам тўпланди. Шийпон пастидаги сомонли лой билан силлиқ қилиб сувалган ерда икки машина териб чиққан пахтани Машариф отанинг ўзи паншаха билан ёярди. Машиналар тинмай гуриллаб, пахтазор ичида сузиб юрарди...

— Бўларкан-ку!..— деди Ғозибой секингина Машариф ота қулоғига бўйнини чўзиб.

— Бўлганда қандай, ука,— деди Машариф ота барала, ҳаммага эшиттириб,— кўз кўрқоқ, қўл ботир!.. Наҳотки буни пайқамасак.

— Фақат бугунни ўйлаб қолибмиз-да, эртани ҳам ўйлаш керак,— деди яна Ғозибой,— мана бу — эрта деган гап.

— Э, бу фақат эрта эмас, индин ҳам... Бу даламизнинг бахти! Жонинг борми ахир, бу гапни қаттиқроқ гапирсанг-чи, бу машина — даламизнинг бахти!

1958 йил, Тошкент.

БАПИ
(Лавҳа)

Йигирма беш тоннали, Г ҳарфига ўхшаш улкан металл секин-аста ердан узилиб ҳавога кўтарилди. У қирқ метрча баландга чиқиб, ярим доира ясаб айлана бошлади.

Пастда, ГЭС турбинасини электр билан пайванд қилаётган Абдуманнопов, юз-кўзини учқундан сақлаш учун юзига тутадиган қора ойнали, хокандозга ўхшаш маскасини кўлига олиб осмонга қаради. Агрегатни монтаж қилаётганлар уни кузатиб туришар эди. Ҳамма-нинг кўзи осмондаги азим металлда.

Юқориликдаги, сув дарвозаларининг тепасида, пастдаги агрегатларда ва ўрталикдаги турбиналарнинг тагида терлаб-пишиб ишлаётган одамлар ҳам осмондаги металллардан кўз узмай туришар эди. Бутун ГЭС қурилишига бундоқ разм солсангиз, одамларнинг чумолидек бетиним ҳаракат қилаётганини кўрардингиз. Ҳамма ёқда тарақ-туруқ болға овози. Электр пайвандчилари чарсчурс учқун отиб, кўзни оладиган кўкимтир нур билан металлари пайванд қилишлари, автомашиналарнинг цемент ташишлари, паровозларнинг қичқириқлари...

ГЭС объектида фалакка бўй чўзиб деррик кранлари турар эди. Бу кранлар олтмиш тоннагача юкни ўттиз-қирқ метр баландга кўтариб, бир ердан иккинчи ерга олиб кўя олади.

Биз, босим ҳавзаси тепасида турар эдик. ГЭС қурилишининг бошлиғи осмондаги металлдан кўзини олиб бизга қаради:

— Бу жуда эҳтиёткорликни талаб қилади. Металл ГЭС деворининг, ҳу анови ерига қўйилиши керак. Ярим

сантиметр қийшиқроқ қўйилса ҳам бўлмайди. Уни деррикдан бошқа ҳеч нима қўзғатолмайди. Энг машаққатли иш — мана шу.

У яна осмонга қаради. Деррик Г ҳарфига ўхшаш улкан металлни агрегатлар ўрнашган бинонинг деворига яқинлаштириб олиб борди. Темир ва бетондан ишланган баланд деворнинг тепасида олисдан зағчадек бўлиб кўринган электр пайвандчилари металлнинг қўнишини кутиб турардилар. Металл девор ёнига келиб тўхтади. Ҳамманинг кўзи ўшанда. У яна пастроқ тушди, ўнг томонга бир оз сурилди.

Қурилиш бошлиғи яна бизга қаради.

— Уста бўлса эплаштиради. Бўлмаса бир соат уналиши ҳам турган гап.

Металл чап томонга жиндак сурилди-да, секин деворнинг устига қўнди. Девор устида ўтирган электр пайвандчилар бирдан баланд овоз билан қичқиришди.

— Жуда соз, ўртоқ Саенко, молодец...

Пайвандчилар дарҳол олов учқунлар сачратиб, кўкимтир нурлар билан Г ҳарфига ўхшаш металлни пайванд қила бошладилар. Сув дарвозалари тепасида кутиб турган инженер ва прораблар деррик кранини бошқараётган ҳужрачага қараб югуришди. Бир зумда ҳужра ичи одамларга тўлди. Ҳужрачанинг ичи паровозникига ўхшаш ҳар турли мурватлар билан тўла эди. Биринчи бўлиб кирган инженер ҳаяжон ичида йигирма уч ёшлар чамасидаги Рая Трофимовна Саенкога қўл узатди.

— Раҳмат, полвон қизим. Сендан бениҳоя миннатдормиз.

Қурилиш бошлиғи оппоқ рўмолчаси билан пешонасидаги терни артиб, икки қўли билан Саенконинг икки кифтидан ушлади.

— Уста бўлиб қолибсан-ку, Раечка? Эсингдами, бултур платформа устидаги юкни олиб қўя олмас эдинг...

Кейин у Рая Саенконинг бурнини чимчилаб қўйди.

Гангиб қолган Рая бирдан қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Ўртоқ инженер,— деди қўли билан ёнидаги ихчам, қорачадан келган, 19—20 ёшлардаги қизни ушлаб,— янглишаётирсизлар, ҳозирги металлни менин ўринбосарим Бапи олиб қўйди. Мана ўзи. Бапи бу билан ГЭС деворига учинчи металлни қўйинши...

Барча бирдан сочини майда қилиб ўрган, устида қарға шоҳи кўйлак, қизил духобадан нимча, чуст дўппи кийган, қорамағиз, нозиккина қизга қаради. Деррик кранининг машинисти Рая Трофимовна Саенко ўзини кулгидан тутолмас эди.

* * *

Уни, колхозда дугоналари «Бапи» деб чақирар эдилар. У дугоналари билан Фарҳод қурилишига келди. Бу ерда ҳам каттадан-кичик уни «Бапи» деб чақирриша бошлади. Дастлаб «Бу нимаси, отимни тўла айтинглар!» деб ўпка қилди. Кейинчалик ўзи ҳам ўрганиб кетди.

Бапи Фарҳод қурилишига келганига уч йил тўлди. У аввал ўз колхозчилари билан бирга ГЭС ўрнашажак котлованни қазиди. Қирқ метр чуқурликдаги ГЭС ҳавзасини қазिश чакана иш бўлмаган. Фарҳод қурилишида «Мен ГЭС котлованини қазиганман» деса, қандай иш бўлганлигини ҳамма дарҳол тушунади. Бапи Наманган область Ҳаққулобод районидаги Ленин номли колхоздан. У Фарҳод қурилишига келгандан сўнг бир йилдан ошиқроқ ер қазиди, тупроқ ташиди, колхозчиларга овқат пиширди. Гоҳо эл ширин уйқуда ётганда котлованни қазиди. Кекса колхозчилар унга кўп марта иқбол тилаганлар. 1945 йили у ГЭС қурилишида Рая Трофимовна билан танишиб қолди. Уртадаги дўстлик кундан-кунга икки қизни опа-сингилдек бир-бирига маҳкам боғлади.

Кунлардан бир кун Бапи — энди мен Наманганимга кетаман, деганида, Рая Трофимовна ҳайрон бўлиб қолди. Икковлари ҳам жим туриб қолишди. Бир неча минутдан сўнг Рая «ўзинг биласан» дегандек қилди.

— Рози бўлсангиз, сизни ҳам колхозимга олиб кетардим...

— Йўқ, Бапи. Мен ҳозир машинист ёрдамчисиман. Тез кунда деррик машинисти бўламан. Уртоқжон, ўзинг қол, бош инженер билан гаплашиб сени сигналчи қилиб олардик.

— Мен ҳеч нимани билмайман-ку?

— Мен ҳам сендақа эдим. Ўзим ўргатаман.

Бапи майдалаб ўрилган сочларини ўйнаб хаёл суриб қолди. Бир оздан сўнг кулимсираб Рая Трофимовнага қаради.

- Майли...
- Ариза ёз,— деди ҳовлиқиб Рая Трофимовна,— «ГЭС қурилишининг бошлиғига «Бапи» дан... йўқ-йўқ, фамилиянг нима эди?
- — Шермирзаева.
- Ҳа, Шермирзаевадан ариза, деб ёз...
- Узингиз ёзиб бера қолинг, Рая Трофимовна.
- Хўп. Қогоз билан сиёҳ олиб кел...

* * *

Орадан бир йил ўтди. Бу бир йил ичида қуруқ котлованнинг ичида ҳайбатли иморатлар, сув дарвозалари, улкан қувурлар ва бир қарашда кишининг кўзи жимирлашиб кетадиган ҳар турли машиналар пайдо бўлди. Рая Трофимовна билан Бапи бир бўлиб деррик кранини бошқара бошлашди. Улар бу бир йил ичида минглаб тонна юк ташишди. Мана, бир ҳафтадан бери, Бапи Рая Трофимовнанинг ёрдამисиз ўзи оғир металлларни ҳавога кўтариб деворларга қўя бошлади. Бу жуда нозиклик ва усталикни талаб қилиб, биринчи даражали деррик машинистларигина бу ишни қиладилар.

Боя, ҳужра ичида хаёл суриб қолган инженер Бапига қаради.

- Қаерликсиз?
- Наманганлик.
- Фамилиянгиз нима?
- Шермирзаева.
- Исмингиз-чи?
- Бапи, йўқ-йўқ Маърифат... — у ерга қаради,— мени ўртоқларим шундай дейишади.
- Бапи, Бапи... Дарвоқе сизни эшитганман,— деди бош инженер ва қурилиш бошлиғига қаради.
- Қурилишимизнинг ўзи бир мактаб, ҳали биз қўплаб усталар, техниклар, машинистлар етиштирамиз...
- У машинистга қаради.
- Рая Трофимовна гапга аралашди.
- Бапи олтмиш тонна металлни жимжилоғида кўтаради, ишонмасангиз бир оз сабр қилинг. Ҳозир олтмиш тоннали юкимиз бор.

Бапи кулди. Одамлар машинист ҳужрасидан чиқиб кетиша бошлади. Бапи янги металлни кўтариш учун деррикни ҳаракатга солди. Шу пайт у объект бошлигининг бояги сўзини яна бир бор такрорлади. Энди уни одамлар «ўртоқ Шермирзаева» деб ҳам аташадиган бўлибди. Бу гапни бир оздан сўнг у Рая Трофимовнага гапирди.

1947 йил, Бекобод.

СЕВГИНИНГ ТУҒИЛИШИ

(Ҳикоя)

Ер қазииш ишлари тугаб, топширилган вазифа бажарилди. Турсунбой эртага колхозчи оғайнилари билан Наманганга кетадиган бўлиб қолди. У, қишлоғига, ота-онасининг бағрига бориш учун ошиқар, аммо бу ерда бошланиб қолган кичкинагина муҳаббат қалбининг бир чеккасидан маҳкам тортарди. Осмонга қараб ётиб, узоқ ўйлади. Боши қотди... Бир оздан сўнг янги тўнини, этигини, дўпписини кийиб ташқарига чиқди. Қўшни ертўладаги Восиқ сартарошнинг олдига кириб, кўкариб келаётган соқолини олдирди, сочи ва мўйловини текислатди.

Сартарошнинг олдидан чиқиб, тўппа-тўғри ГЭС томонга юрди. У, барваста, елкалари кенг, тўладан келган қорамағиз йигит. Пайваста қошлари тагида икки кўзи ёниб туради. Кўмир билан чизиб қўйилгандек нозиккина мўйлови уни кўркама қилиб кўрсатарди.

Ҳамма ёқда баланд-баланд тупроқ уюмлари, чуқурликлар, сим ёғочлар... Ана, ГЭСга борадиган тош йўлнинг икки томонида ҳар турли металллар, улкан турбинанинг бўлақлари, катта-катта яшиқларда турли машиналар ва филдираклар, узоқда, пасту баланд тепаликлар орқасида кеманинг лангар чўпига ўхшаб ГЭСдан чиқиб турган деррик кранлари ва ўнг томонда складлар, гаражлар кўриниб турар эди.

Турсунбой пасту баланд ерлардан ўтиб, ГЭС идораси ёнига келди. Бир нафас тўхтаб, кириб чиқаётган одамларни томоша қилди.

Бирдан аллаким, орқасидан келиб, «ойнами, тароқ» қилиб кўзларини беркитди. Улар жим туриб қолишди.

Турсунбой қўли билан икки кўзини сиқиб турган қўлларни пайпаслади. У, ўз-ўзича ўйлади: ким деса экан? Бу ерда унинг яқин таниши битта... Турсунбой у билан беш кундан бери кўришгани йўқ. У, очиқ, ҳазилни жуда ёқтиради... Худди унинг ўзи.

— Лида,— деди кулги аралаш Турсунбой. Кўзларини беркитиб турган қўл, бир сиқди-да, кейин қўйиб юборди. Турсунбой ўгирилиб қаради, ҳеч нимани кўрмади. Бир нафасдан сўнг кўз ўнги ёришди.

— Э, сизмидингиз.

— Қачондан бери мен сенга Лида бўлиб қолдим?

Турсунбой қип-қизариб кетди.

— Эртага кетадиган бўлиб қолибсизлар?

— Шундоқ.

— Жуда соз.

— Бир чой ичмайликми, Андрей Петрович,— деди Турсунбой.

— Юринг, ичамиз. Эртага кетаркансиз... Лекин сизнинг колхозингиздан ҳамма миннатдор. Ҳақиқий деҳқонсизлар.

Андрей Петрович Кондрашев ГЭС қурилишида монтаж ишлари бўйича прораб бўлиб ишлайди. У жуда хушчақчақ одам. Улар бир-бирлари билан яқинда қурилиш активининг умумий мажлисида танишиб қолишган эди. Турсунбой чой узата туриб сўради:

— Лида деган қизни танийсизми?— У яна қўшиб қўйди:— ГЭСнинг қаерида ишлайди?

— Бизда Лида деган қиздан тўртта бор. Чунончи: Лида Сидорова, Лида Виноградова, Лида Мельникова ва Лида Михайлова. Қайси бири?

— Ўзи ўрта бўйли,— деди Турсунбой.

— Ҳамма Лидаларимиз ҳам ўрта бўйли.

— Фамилиясини билмаганимни қаранг-а.

— Мен билан борсангиз, кўрсатиб қўйишим мумкин. Ҳаммаси ҳам электромонтаж бўлимида.

— Зарур ишим бор эди.

— Зарур ишинг борлигини биламан.

Улар кулишди. Турсунбой чойнинг тагини силқитиб ўзига қўйди-да, хўплаб ютди.

Кондрашев билан Турсунбой ГЭС қурилиши ичидаги қоп-қоронғи тоннелдан ўтишиб, катта бир залга чиқишди. Бу залнинг ҳамма ёғи бижир-бижир шнурлар, ҳар турли электр асбоблари, барометр, вольт-

метрлар билан тўла эди. Кондрашев Турсунбойни вольтметр ёнида ишлаётган, кўк комбинезон кийган, олтин сочи ҳалқа-ҳалқа бўлиб осилиб турган оппоқ-қина бир қизнинг ёнига олиб борди.

— Яна бир Лидамиз шу. Бу Лида Мельникова.

Қиз ялт этиб қаради.

— Салом, Андрей Петрович.

— Ишлар қалай, Лидочка? Мана шу йигитча сени излаб юрган экан.

— Яхшимисиз,— деди Турсунбойга қўл узатиб, Лида. Турсунбой ҳам «яхшимисиз» деди.

— Мен кетдим,— Кондрашев орқасига қайрилди,— гаплашиб бўлганингдан кейин, менинг ёнимга кир. Мен иккинчи агрегатдаман.

— Хўп,— деди Турсунбой.

Лида билан Турсунбой бир дақиқа жим туриб қолишди. Бир оздан сўнг Лида табуретка олиб келиб, Турсунбойни ўтиришга таклиф қилди. Турсунбой ўтирди ва Лидага қаради. Лида бўлса ерга қаради.

— Ишларингиз қалай,— деди секин Лида.

— Яхши, эртага кетяпман.

— Оқ йўл...

Трансформатор ёнида ишлаётган хушбичимгина бир йигит қорамой бўлган қўлларини қоғозга артиб, Лиданинг ёнига келди.

— Лидочка, юр, овқатга борамиз.

— Мен беш минут кейинроқ бораман.

— Бўлмаса, беш минут кутиб тураман.

— Ўзинг биласан...

Турсунбойнинг юраги сиқилди. Қорамойга беланган йигитга ғазаб билан қаради. Лидадан ўпка қилди. Йигит чиқиб кетгандан сўнг, сўради:

— Ким бу?

— Шу ерда ишлайди. Электромонтажчи.

— Лида, мен кетяпман...

— Оқ йўл тилайман. Яна нима дей, поездга олиб чиқиб кузатиб қўяман...

— Сени ташлаб кетгим келмаяпти.

— Нечун, Наманганда қиз қуриб қолибдими?

— Мен унақа йигитлардан эмасман. Бояги йигит ким?

— Кимлигини айтмайман,— деди эркаланиб Лида,— сенга айтдим-ку, монтажчи, монтажчи...

— Сен билан «Тракторчилар» кинофильмини кўрганимизда, сен: «Мен сендан бошқасини демайман» демабмидинг!

— Деганман!

— Уидоқ бўлса?

— Нима бўпти, гаплашиб ҳам бўлмайдими?

— Нега сенга буюриб гапиради. Таклиф қилиб гашириш керак.

— Буюрса ҳақи бор!

— А!..

— Бундақа гапни қўй, сенга кейин тушунтираман? Ҳа. Эртага қай маҳалда кетасан? Менинг сменамга тўғри келмаса бўлгани.

— Мени тезроқ кетишим энди сенга жуда керак бўлиб қолибди-да, ҳаммасига тушундим.

— Мен сенинг кетишингни ҳеч истамайман.

— Тилингни учида гапирма, Лида.

— Йўқ. Сен тилингни учида гапирар экансан. «Тракторчилар» кинофильмини кўриб чиққанымиздан кейин, боғда айтган ҳамма гапларинг, шунақа гап... Сен мен билан зерикиб қолмаслик учун юрардинг.

— Мен Фарҳод ГЭСда қолмоқчиман. Ҳозир шу келишимда ариза бериб келдим. Лида, лекин мен бу ишни чакки қилибман. Бундақалигини билганимда, сени қидириб ҳам келмаган бўлардим.

Турсунбой ўрнидан дик этиб турди. Оёғи билан табуреткани жиндак итариб қўйди.

— Қанақалигимни?

Турсунбой ғамгин ерга қаради. Лида Турсунбойнинг бўйнига осилди.

— Жинни бўлма, ростдан ариза бериб келдингми? У, менинг акам-ку. Ёлғизгина акам... Жўрттага...

— Акам?

— Ҳа шундай, юр ошхонага борамиз. Сени акам билан таништириб қўяман. Кечқурун бизникига борсан!

* * *

ГЭС қурилишининг бошлиғи Турсунбойнинг истагини қондириб, уни меҳмонтаж бўлимига шогирд қилиб белгилади.

Унга янги қурилаётган ишчилар шаҳарчасидан ~~бир хил ойиқлик~~ Турсунбой устидаги беқасам

тўнини ечиб, кўк комбинезон кийди. Дастлабки кунлар қадоқ босган кафти отвертка ушлаб кичкина винтларни бурашга қовушмади. У жуда диққат бўлди. Агрегатнинг бўлакларини нотўғри улаб қўяр, механик бўлса яна бошқатдан улашга буюрар эди...

Бир ойнинг ичида Турсунбой илгариги ортиқча гўштарини йўқотиб, қиличдек бўлди. Ҳар кун танаффус вақтида Лида кирар, унинг биринчи сўзи шундай бўлар эди: «Қалай, бугун янглишмаётирсанми, механик койиса ҳам, сен индама. Тезда ҳаммасини билиб оласан...» Шундан кейин улар биргалашиб овқатга боришар, кечқурун смена тугаганда, биргалашиб ишчилар шаҳарчасига кетишар эди.

Турсунбойнинг беқасам тўн кийиб, ялвиллаб юрадиган бекорчи вақти ҳам қолмади. Кундузи бундоқ қараганда одамнинг ақли етмайдиган машиналар ичида бўлар, қўллари, юзлари қорамой билан бўялар, куннинг қандай ўтиб кетганини пайқамай қоларди. Уйинқароқ Турсунбойнинг бу ишидан Лида завқланар ва унга тез кунда ҳамма нарсани билиб оласан, деб қувонарди.

Сменанинг охирида Лида яна кирди. У, бугун кечқурун акамнинг ўртоқлари келади, меҳмондорчилик бўлади, янги пластинкалар топдим, меҳмонлар кетгандан сўнг «вальс»ни машқ қиламиз, кечикма, деб тайинлаб чиқиб кетди.

Орадан бир йил ўтди. Турсунбой Фарҳод ГЭС қурилишини ўзиники қилиб олди. У ҳамма билан ака-укадек бўлиб кетди. Кўп вақт инженер-техниклар киядиган қора халати билан юрар, халатнинг кўкрак чўнтагига отвертка ва металлдан ишланган ўлчовини қистириб қўяр эди.

Турсунбой билан Лида дарахтларнинг тагидаги текис, торгина йўлдан қайтишди. Йўлда Турсунбой Лидани икки қўлидан ушлаб, лабларидан қаттиқ ўпди.

Лида эркаланди:

— Сен тўйимиз ҳақида ҳам ўйлайсанми, ёки шундоқ юраверамизми?

Улар қаҳ-қаҳлашиб кулишди.

1948 йил, Бекобод.

ҚИРҚ ЙИГИТ ИШИ

(Лавҳа)

Ур деганда номард қочар,
Мард қолар майдон ичинда...

Қўшиқ

Қуёшни кўрмоқ бўлсанг тонгда тур!

Тожибой-шер йўл-йўлакай жомакорининг энгларига қўлини тикиб, ерга тўкилган ярми оқ қиров хазонларни босиб жадал борарди. Кенг далалар жимжит... Лёз елидай совуқ шамол барглари шитирлатиб ерга тўқарди. У гуж дарахтлар орасидан ўтиб, катта қартага чиққанида тераклар учида ярқираган офтоб унинг юзларига ҳам тушди. Бу ҳароратсизгина эрта-лабки нур унинг юрагида тенгсиз оташ яратди. Совуқ шамоллар уни қалтирата олмади. Назарида, далалар ҳам бир дамда саратондек қизиб кетди. Осмоннинг бир чеккасида туриб, ҳамманинг ғашига тегаётган нарча булут ҳам бир муддатдан сўнг минг-минглаб тикилган кўзларга бардош беролмай ҳавога сингиб, йўқолди. Шу кеча-кундузда ташлаган ёмғирлари — дунёда энг совуқ нарса, томчи эмас, илон бўлиб тушишини пайқади.

Тожибой катта қарта четида турган, кексаларнинг айтишича «қирқ йигит, қирқ қиз ишини қилувчи» ўзининг СХМ машинаси ёнига келди-да, узелларига, ишқаланувчи қисмларига мой қуйиб, полвонни ишга шайлади. Ундан сўнг, елкасига миниб, нор туялардек бақиртириб ўрnidан қўзгатди. Машина бир-икки гурриаб тўхтагач, Тожибой-шер (Шерда қирқ йигит қуввати бор дейдилар.) бункерни хас-чўплардан тозалаб, радиаторни мойли латта билан артиб, беҳудуд, оппоқ пахтазорга қирғий қараш қилади. Сўлқиллама пахта-лар оқ каптарлардай гурра учиб, бункерга киришга тайёрланаётгандек кўринарди. У бир соатча унналиб,

машинани ишга тайёрлаб бўлгач, қўлларидаги қорамойни артиб ташлаб, Норбиби тугиб берган кулча ва ва бир бош узумни еб, сўнгра машинани суриб кетди. Шу пайт, унинг сафдошлари Ўринбой билан Турғунбойлар ҳам нариги ёндан «наъраю радивор тортиб» ҳамла бошлайди. Уч азамат салкам тўқсон гектарлик қартани ларзага келтириб, чунонам пахта тера бошлайдилар. Дам ўтмай тўлган бункерларни хирмонга ағдариб, яна пахтазорга шўнғийдилар...

Хўп, бу азаматлар шу ерда ишлаб турсин, энди икки оғиз сўзни «Малик» совхозининг учинчи бригада бошлиғи Ҳамро акадан эшитинг:

Бу бригадада уч машина ҳар куни ўн-ўн икки тонна пахта теряпти. Бригада аъзоси, собиқ фронтовик Тожибой-шер Жумаев деганимиз миқти келган, қоратўри бир йигит. Ўзи асли Самарқанднинг Фориш районидан бўлиб, бир неча йил аввал ота-оналари, ёр-биродалари билан чўлни обод қиламан деб бу ерга келган баҳодирлардан бири. Лаб устидаги нозиккина мўйлови азаматнинг ўзига ажабтовир ярашиб турибди. Мўйлов деган нарсани лўттибоз, олифта-қуруқларга эмас, мана шундоқ захматкаш ўғил болаларга чиқарилганини баъзи одамлар билиб қўйиши керак! Қуюқ қошлари, қулоқлари устига дала чанги қўнибди. Чанг унинг ҳуснига ҳусн қўшибди. Бошидаги чуст дўпписи қия — демак, бу шер йигит ишлари «беш»лигидан ишора... У ҳар куни тўрт, тўрт ярим тонна; терим бошлангандан буён эса 48 тонна пахта териб берди. Унинг шижоатига қараб туриб, бу қилган ишлари ҳали «даромад-у,» энди чинакам ишга тушаётгани сезилиб турарди.

Энди, икки оғиз баъзи қийинчиликлар ҳақида ҳам сўз айтмоқ лозим.

Тожибой-шер ишлаётган горизонтал шпинделли СХМ — даламиз бахти-ю, келажаги эканлигига ҳеч шубҳа йўқ. Унинг ҳозир ҳам қилаётган иши катта. Лекин у ғўзани чайнаб, тўкиб кетиши ҳам бор. Пахтани иккинчи сортга тушириши, қола берса анча-мунча ёқилғи харажати ҳам бор. Булардан фақат нодон киши кўз юмади. Буларга қарамасдан, қўрқмай, узоқни ўйлаб машинани қўллаб-қувватлаш керак. Нуқсон ишлаётган инсонда бўлади, ишламаётганларда қаёқдан нуқсон бўлсин! Шундоқ бир машина бизга туҳфа этилган экан,

партиямиз маъқуллаган экан, унга муҳаббат билан қариб, ёши улуглар айтганидек «қировини тўкиб» ишга солиш лозим. Унинг нуқсонлари тез орада бартараф қилинади.

Шу куни кечгача Тожибой-шер Жумаев тўрт ярим тонна пахта терди. Ғанимат кунларни бой бермаслик учун, у ҳозир астойдил киришиб пахта термоқда. Унинг 35-сонли СХМ машинаси чарчамай, гуриллаб ишляпти. Совхоз қизлари Тожибой-шер ва унинг машҳур машинасига атаб қўшиқ тўқишибди:

Қирқ йигит қуввати бор билагида,
Ҳеч сўнмас оташ ёнар юрагида.
Бор бўлсин машинисту машинаси,
Пахталар қолмайди ҳеч кўрагида...

1958 йил.

ЖИБИЛАЖИБОН

(Ҳажвий ҳикоя)

Бир вақтлар, замонанинг зайли билан Оқтепа қишлоғига келиб қолган Аҳрор Фузайлхонов шу ердаги тўлиқсиз ўрта мактабга хизматга кириб, кейинчалик секин-аста биринчи синф ўқитувчиси бўлиб олди. Ватандошлик Уруши йилларида директорнинг фронтга кетгани сабабли, у мактаб директори бўлиб қолди. Ўзининг айтишича, у секин тирикчилигини ўтказиб юрганида мактабга тил-адабиёт ўқитувчиси Саодатхоннинг келиши ошдан чиққан тошдек бўлибди... Дастлаб, икковларининг айтишиб олганларига сабабчи бўлган нарса, бундан бир ярим ой муқаддам бир варақ ариза тепасига қия қилиб ёзган хати бўлди. Аризани қўлга олган Саодатхон тўрт-беш сўз ичидаги «пахта» сўзи «фахта» ёзилганини кўриб, Фузайлхоновга бу сўз «ф» билан эмас, балки «п» билан ёзилишини айтди. Кўзининг ола-куласи чиқиб кетган Фузайлхонов бақириб, сўкиб юбормоқчи эди, бир лаҳзада ўзини қўлга олиб, ранглари оқариб кетганига қарамай, мулойимлик билан:

— Янглишяпсиз!— деди.

— Ҳеч маҳалда «пахта» — «фахта» деб ёзиладими, ахир?!

— Нега ёзилмасин?!

— Ёзилмайди.

— Муаллимлик қилиб сочимиз оқарди. Бу мактабни мактаб қилгунча не-не машаққатлар чекмадик. Сиз бир имлони билсангиз, биз уч имлони биламиз: чунончи: арабча, лотинча, ўрисча... Шунча йилдан бери қанча сўзларни ёзиб... Тавба, ахир, фахта ёзиб кулги бўлдики

ми... фахта юмшоқ нарса бўлиб, уни «фахта» ёзмай «п-пахта» ёзадими!? Бу қандай номаъқулчилик! Ахир, каттани каттадек, кичикни кичикдек кўриш керак-де! Ҳаммангиз аллома бўлиб кетибсизлар!

— Кечирасиз,— деди Саодатхоннинг энсаси қо-тиб,— «пахта» «ф» билан эмас «п» билан ёзилади. Буни уч яшар бола ҳам билади.

Бу гапни айтди-ю, дик этиб ўрндан турди-да, таш-қарига чиқиб кетди...

Булар ҳолва экан. Орадан кўп ўтмай район маори-фи томонидан мактабга Сайфиддинов деган киши директор қилиб тайинланди. Фузайлхонов вазифаси-дан озод этилиб, биринчи «Б» синфига ўқитувчи бўлиб қолди. У бир ойча пишқириб, районда ўтирган киши-лар устидан ҳамма ёққа арз қилмоқчи бўлди. Арз қил-ди ҳам... Лекин натижа чиқмади. Йкки ой касалман, деб алдаб, мактабга келмади. У келмаса, мактаб ост-тин-устун бўлиб кетадигандай кўринди. Унинг бу иши жибилажибон афсонасини эслатарди:

Жибилажибон ерга қўнғач, оёқлари билан ерни бо-сиб-босиб кўрармиш. Ер маҳкам, қўниб турса бўлади-ганлигини билгач, бамайлихотир чивин қувлар экан. У кечқурун ухлаганида, икки оёғини осмонга кўтариб ётармиш. Мабодо осмон қулаб тушгудай бўлса, у оёқлари билан тутиб қолармиш. Попишакнинг айти-шича, Жибилажибон бир ўзини ўйлаб эмас, жамики қушларни ўйлаб, касал ҳолига қарамай ҳамма вақт оёғини осмонга кўтариб, осмоннинг босиб қолиш хав-фидан сақлаб турармиш. Попишак Жибилажибоннинг бу ишини Прометейга таққослабди. Лекин минг-мил-лион йиллардан буён тушиб кетмаган осмон яна ту-шиб кетмай тураверибди...

Мактаб илгаридан ҳам яхши ишлайверганини кўрган Фузайлхонов «мактабниг устуни» эмаслигини пайқаб, тарвузи қўлтиғидан тушди. Уйда ётавермай, ингичка бў-либ яна мактабга келди. Одамларнинг қош-қовоғи, ру-ҳиясини диққат билан кузатиб, яна биринчи «Б» да иш бошлади. Тўғрироғи, иш эмас, синфга кириб-чиқиб юр-ди-ю, кўпроқ янги директор Сайфиддиновни майна қи-либ, сасиб-бижғиб юрди. Бу ҳам бўлмади. Қаёқдандир кавлаштириб, бир вақтлар «Сайфиддинов фалончи қиз-нинг номусига тажовуз этган...» деган гапни топди. Бу тўғри чиқмади. Фузайлхонов шундан сўнг тониб, бу

гапни мактаб завхози тарқатганини айтди. Лекин шунча ўзини «кафтида кири йўқ»ликка солса ҳам, одамларнинг унга — туҳматчига ўқрайиб қарашлари уни бир ҳафта уйда «касал» бўлиб ётишга мажбур қилди. Биринчи «Б» синф болалари дам Фузайлхонов, дам Саодатхон кираверишидан гангиб қолишиб, партани дўмбира қилиша бошлади, Кўп болалар мактабга келмай қўйди.

Куллардан бир кун Фузайлхонов Мирсалим деган боланинг бурнига чертиб, қонатиб юборгани мактаб директори Сайфиддиновнинг у билан кабинетда жиғибийрони чиқиб гаплашишига сабабчи бўлди.

— Ахир, бу қандай гап!— деди Сайфиддинов Фузайлхоновга қараб,— бирининг бурнига чертсангиз, бирининг қўлига линейка билан урсангиз, бирининг қулоғидан тортсангиз... Мана, она-оталаридан ариза тушди (у иккита аризани ўқиб берди). Ўртоқ Фузайлхонов, сиз совет педагогимсиз, ёки қадимги домламисиз?!

— Ҳой! Оғзингизга қараб гапиринг!— деди Аҳроп Фузайлхонов бўйинни чўзиб.

— Нима дейиш керак, ўртоқ Фузайлхонов? Болалардан беш сўмдан пул йиғиб олишни нима деб аташ керак?

— Пул? Қанақа пул? Қачон?!

— Олтинчи декабрда — бир, йигирманчи январда — бир, саккизинчи февралда — бир...

— Ҳали сен менинг изимга тушиб, шунақа ишлар қилиб юрибсанми, аблаҳ! Вой-до-од!— деди-да, ўзини полга кўтариб урди. Девор қулагандек гурсиллаб кетди. Фузайлхонов чалқанча, оёқларини кериб ётди-да, бир зумдан сўнг хириллаб, оғзидан оқ кўпик чиқара бошлади. Капалаги учиб кетган Сайфиддинов югурганича коридорга чиқиб, ёрдамга чақира бошлади. Дам ўтмай, кабинетга Саодатхон кирди. Саодатхон ерда чалқанча ётган Фузайлхоновга сув ичирмоқчи бўлган эди, у гудуллай бошлади: «Саф-динов кўкрагимга урди... оҳ, ўламан...»

Саодатхоннинг ҳам ранги ўчиб, Сайфиддиновга қаради:

— Нима қилдингиз? Бу нимаси?

— Мен фақат икки оғиз гап сўрадим. Тавба... Менинг гапимга ишонмайсизми?

Сайфиддинов югурганича яна ташқарига чиқиб кетди. Бир дамдан сўнг кабинет ичи одамларга тўлди. Ҳар

ким ҳар хил гап гапира бошлади. Шу пайт коридорда кекса, хизмат кўрсатган ўқитувчи Каримов пайдо бўлиб қолди. У тўполон устига келиб, «нима гап?» дегандай, Саодатхонга қаради. Саодатхон Каримовнинг қулоғига нималарнидир шивирлади. Ранги оқариб кетган Сайфиддинов қўлини кўксига қўйиб, таажжубланди.

— Қани, ҳаммангиз кабинетдан чиқиб кетинглар,— деди Каримов масалага тушунгач.— Қуш тилини қуш билади, дейдилар.

Одамлар чиқиб кетгач, Каримов Фузайлхоновга қаради:

— Ҳой, халфа, туринг ўрнингиздан! Уят бўлади! Фузайлхонов ўзини кўрмаганликка солиб, оғзидан яна кўпик чиқариб, инграйверди.

— Мени танияпсизми? Одамнинг ҳар нима бўлгани яхши! Туринг дейман! Ҳамма чиқиб кетди.

Фузайлхонов кўзини секин очиб:

— «Кўкрагимга урди...»— деб йиғламсиради.

— Э, қўйинг-э! Бу гапни келиб-келиб менга айта-сизми! Ёшларнинг эсини чиқариб юборибсиз!

— Урди... худо ҳақи урди...

— Ёлғон! Мен сизни билмайманми? Тавба! Ҳар икки йилда бир шунақа гиш-гиша чиқариб турасиз. Сайфиддинов янги-да, сизнинг бунақа қилиғингизни билмайди.

— Одамни эзиб ташлади! Ифво қилди.

— Сайфиддинов яхши йигит. Агар унга туҳмат қилсангиз, мен ҳам сиздан кечвораман, халфа! Қани туринг, этагингизни қоқинг! Тезроқ мактабдан чиқиб кетмасак, болалар ичида ҳам гап-сўз бўламиз. Бунинг устига, тез ёрдам машинаси чиқаришибди. Ға-ат, деб келиб қолса, сизни касалхонага олиб кетади. Тура қолинг тезроқ!

Фузайлхонов ўрnidан турди. Каримов халфани олдига солиб, ташқарига чиқиб кетишаётганида, эшитилар-эшитилмас: «Ҳа, букрини тобут тўғрилар экан-да...» деди. Бу гапни сезгир Саодатхон дарҳол пайқаб, илиб олди-да, бўзрайиб турган Сайфиддиновга қараб, кўз қисиб қўйди.

Бу ҳангама ўтиб кетгач, бир куни Каримов Сайфиддиновни ўз ёнига чақирди:

— Ука,— деди Каримов,— сиз айтган тарбияга оид гаплар дарҳақиқат жиддий масала. Кабинетда эмас,

педсоветга қўйинг, кўпчилик ичида гаплашайлик. Бу — тўғри бўлади. Энди яна бир гапни сизга айтсам: мак-корлик, қувлик — теги бўш кишиларнинг иши. Халфанинг қилиғидан ранжимай, ўз ишингизни билиб қила-веринг. У ўқитувчи эмас, «куф-суф» қиладиган домла! Кетгани яхши бўлди.

1957 йил.

БИР МУНОФИҚ ҲАҚИДА

(Ҳажвий ҳикоя)

Поччажонов ўз чорбоғида ётарди. Тўғрироғи, артелда ревизия кетаётгани сабабли анчадан бери ўзини касалликка солиб ётарди... Баъзан хаёл суриб, ревизия ҳам бир ёқда қоларди-ю, эс-ҳушини Қўзибоев тортиб оларди. Бу одам кейинги вақтларда юзхотир қилмай танқид қиладиган — дангал гапирадиган бўлиб қолди. Поччажонов ҳамма ерда «танқид керак» деб юрса ҳам, лекин ўзи танқидни жуда ёмон кўради. Бир куни кимдандир «Қўзибоев ўрнингизга раис бўлмоқчи» деган иғво гапни эшитиб, «Сенга бир отангинг молини кўрсатиб қўяй» деди-да, бир-икки кучанган эди, Қўзибоев ҳам бўш келмай, оз бўлмаса кўпчилик ўртасида Поччажоновнинг белини синдириб қўяй деди. Шу-шу бўлди-ю, «хап, саними!» деб, пайт пойлади.

Кейинчалик маълум бўлишича Қўзибоев оғриб, касалхонага кетибди.

Шанба куни ноғиҳоний бир хабар Поччажоновни ётган еридан дик турғизди. Югуриб, ўпкасини қўлтиқлаб келган тили чучук котиб: «З-з-зибоев ўлибди, эрта билан чиқарилармиш...» деган гапни айтиши биланоқ, Поччажонов буйруқ берди:

— Югуриб бориб месткомга айт, уни янгича қилиб кўмамин. Искаладдан ўн беш метр қизил материал берсин! Текинга берсин!

Қабристон. Янги қазилган гўр атрофидаги тупроққа қўйилган тобут ичида мурда ётибди. Поччажонов ўлимдан қўрқарди. Ўлимдан эмас, ўликдан ҳам ниҳоятда қўрқарди. Одамлар тўпланган. Жимжитлик. Кимдир пиқиллаб йиғлар.

Одамлар орасида хомуш яшириниб турган Поччажонов бир қадам олдинга чиқиб, тарвузга икки чўп тиқиб қўйилгандай ингичка оёқларини кериб, мурдага қарамай, ёнламаси туриб, уйда ёзиб олган мотам нутқини қироат билан ўқий бошлади:

— Ўрр-тоғ-лар! Шаҳар, қишлоқларимиз обод бўлиб, қанча ютуқларни қўлга киритиб, мисли кўрилмаган галабаларга эришдик. Яъни телевизор, холодильник деган нарсалар ҳам чиқди. Бизнинг артелимининг тузилганига ҳам ўттиз йил бўлиб, уч марта сепасоюз мақтов грамматасининг олиб, график планининг бажариб, илғорлар қаторига ўтдик. Мана шундоқ пайтда азиз биродар Қўзибоев йўқ. Ўртоқ Қўзибоевнинг юраги уришдан тўхтади.... (Одамлар бир-бирига қараб, елкаларини қисиб, ҳайрон бўлиб қолишди. У яна сўзида давом этди.) Қўзибоев, ўртоқ Қўзибоев артелимининг энг яхши саррожларидан эди. Қўзибоев, сен ўлмагансан! (Бир жувон кулиб юборишдан қўрқиб, кафти билан оғзини маҳкам бекитди.) Дўстим, азизим Қўзибоев! Сен билан биз кўп йиллик ошна эдик. Мен раис бўлсам, сен местком аззоси сифатида анча ишлар қилдинг. Қабрингда тинч ёт, Қўзибоев!

— Қўзибоев деманг, Рўзибоев...— деди ёнида турган бир киши енгидан тортиб.

— А?...— деди Поччажонов бор бўйи билан қийшайиб.

— Эсингизни едингизми, раис! Нега ҳадеб Қўзибоев дейсиз? Ўлган Рўзибоев-ку!

— А? Нима дейсиз? Қулоғимга қаттиқроқ гапирсангиз-чи!

— Ахир ўлган Рўзибоев, Қўзибоев эмас!

— Қўзибоев ўлгани йўқми?!

— Йўқ.

— Қўзибоев-а?!

— Ҳа, ўлгани йўқ.

— Ростдан айтяпсизми?!

— Ҳа, ростдан, Қўзибоев касалхонада ётибди. Ўлган Раимбой Рўзибоев.

— Шундоқ деб ёзиб юбормайсизларми... Нима, мен...

Одамлар ичида гала-ғовур кўтарилди.

— Ваъзхонлик тўхтатилсин! Ўлик бечора қийналиб кетди!

Поччажонов ўз «хато» сани тўғриламоқчи бўлиб яна бошқатдан: «Урр-то-оғ-лаа-ар!..» деган эди, бир чол «Э, овозинг ўчсин сани! Нияти бузуқ!» деди-да, тобутни лаҳатга тушира бошлади.

Кейинчалик маълум бўлишича, бу гап Қўзибоевнинг қулоғига етган экан, у «ҳа, мунофиқ!» дебди. Поччажонов бўлса шарпа эшитган сичқондек аллақайси тешикка уриб кетиб, мана бир неча ойдан бери яна домдараксиз.

1958 йил, Тошкент.

ЖАБРДИИДА

(Ҳикоя)

Дунёдаги ҳамма гўдаклардек Абу ҳам шод эди.

Яқиндагина, беланчақда ётиб, қиқир-қиқир кулган, осиб қўйилган ўйинчоққа талпинган жингалак соч — қора қўзичоқ Абу ўрнидан туриб юрадиган бўлди. Шундан сўнг у тойчаларга ўхшаб дингиллаб чопадиган ҳам бўлди. Мана ҳозир-чи, у олти ёшда — Хуха қишлоғидан то Нил бўйигача чопиб бориб келиш унга ҳеч гап эмас. Қувноқ Абу камбағал уйнинг шамчироғи эди. Дунёни сув босса тўпиғига ҳам чиқмасди. Унинг ўткир кўзлари чақнар, қалин лаблари кулиб турарди. Лекин пахта тозалаш заводида кўтарилган исён ва отасининг қамоққа олиниши Абунинг кичик юрагига ҳам қайғу солди. У уйга кирганида онасидек паришон ерга боқиб ўтирар, ташқарига чиққанида эса, болаларга қўшилиб ҳеч қандай ташвиши йўқдек югурарди. Онасининг айтишича, улар асли суданлик бўлиб, бундан бир неча йил илгари иш излаб миср қишлоғи — Хухага келиб қолишган экан.

Орадан кўп ўтмай Абунинг онаси ҳам оғриб, ётиб қолди. У озиб, кўзлари ичига кириб кетди. Баъзи кунлари иситмаси кўтарилиб, бетоқат бўларди. Эрталабдан то кечгача ҳансираб босинқирарди. Бундай пайтларда Абу жуда қўрқар, югуриб бориб қўшни хотинни айтиб чиқарди. Қўшни хотин латта ҳўллаб онасининг пешонасига босар, бошини кўтариб, қайнаган сув ичиради. Бир лаҳза кўз очган касал она ёнида қўзичоғи Абу ўтирганини кўриб: «Абу, болам, нон едингми? Қорнинг очмадимми?..» — дерди кўнглини кўтармоқчи бўлиб. Шундан

сўнг яна кўз юмиб, иситма алангасида ҳаллослай бошларди. Отасининг бир ошнаси ўз пулига доктор олиб келди. Кўзойнакли, сариқ, новча доктор бир дам курсига ўтириб, касал онасини кўрди-да, дори ёзиб берди. Пахта заводи ёнидаги дорихонадан сарғиш шишада дори олиб келишиб, онасига ичиришди. Абу, энди онасининг тезда тузалиб қолишини ўйлаб анча хурсанд бўлди. Яна кунлар ўта бошлади. Лекин унинг оғаси илгаригидай иситмалаб ётаверди. Абунинг тирноқлари ўсиб кетди. Баъзан оч, баъзан тўқ қолиб кўзлари киртайди. Энди у кўчага чиқиб болаларга қўшилганида ҳам хомуш юрадиган бўлиб қолди. Илгаригидай қўзичоқ каби ўйноқлаб югуришлар йўқ эди.

Кунлардан бир куни ҳолсизланиб қолган она кўз счиб, жон аччиғида ўғлига боқди: «Абу, болам, сариқ шишани, қоғозни, пулни олиб дорихонага бор. Менга яна дори олиб кел, жон болам»,— деди. Абу шишани, пулни олиб, дорихона томон югурди. У бир зумдаёқ етиб бориб дорихона дарчаси олдида турган одамлар орасига кирди. Уннала-уннала туйнукча ёнига яқинлашиб, дори қоғози билан шишани баланд кўтариб ингичка овози билан:

— Мистер, тезроқ дори беринг,— деди.

Туйнук ёнини зич ўраб турган одамлар чийиллаб гапирётган Абуга қараб кулишди:

— Мистер эмас, миссис дегин,— деди бир киши.

— Миссис, дори беринг,— у яна сариқ шишани баланд кўтарди.

Ичкарида икки хотин киши гўнғиллашиб анчадан бери гаплашишарди. Абунинг чидами етмай, одамлар ичидан чиқиб, ён томондаги эшикни очиб, дорихона ичкарисига кирди. Ичкарида бемалол ўтириб, гап сотаётган икки сариқ аёл ялт этиб Абуга боқишди.

— Миссис, дори беринг. Миссис, тезроқ дори беринг...

-- Чиқ бу ердан! Туйнукдан кел, ёввойи!

Абу қўрқиб ташқарига чиқди. У яна туйнук ёнига келиб, шишасини баланд кўтарди. Унинг бўйи туйнукка етмасди. У чўзилар, одамларга тиралиб, юқорига интилар, барибир ичкарида гўнғиллаб гаплашаётган миссисни кўра олмас эди. Кимдир: «Бу инглиз хоним ўлгудай эзма, бир гапга тушгандан сўнг бир соат гаплашади»,— деди. «Ахир шунча одам кутиб қолди-ку?»— деди ким-

дир. «Одам? Қандай одам кутиб қолди? Эй эси паст, ахир у сен билан мени одам ҳисобламайди... Ҳали ҳам билмайсанми!»—деди туюқиб ўша одам. «Пулимизга дори сотяпти, бўлмаса бу ерга келиб дорихона очарми-ди»,—деди яна бир кексароқ киши. Абу бўлса гапирган одамларга жовдираб қарар, миссис бугун дори сотмай қолса, унинг онаси ўлиб қолаётгандай, юраги қинидан чиқиб типирчиларди. У бир нафасдан кейин яна одамлар ичидан чиқиб, дорихона эшигига келди-да, ўйлаб турмай уни очди. Орқасини ўгириб обдан иштиёқ билан гаплашаётган миссис Абунинг кирганини сезмади. Эҳтимол, у сезган бўлса ҳам, гапни бўлиб, қайрилиб қаратгани келмади.

— Миссис, дори беринг... Онам касал...

Дори сотувчи инглиз хотин индамади. Абу ҳам сариқ шишасини ушлаганича титраб тураверди. Миссис бўлса шериги билан гаплашаверди.

— Миссис, дори беринг...— у яна мулойим сўради.

Хотин қарамади. Абу атрофидаги турли-туман шишаларга, дориларга тикилди. Хона ичи ҳар турли, катта-кичик шиша идишлар, қутичалар билан тўла эди. Бир дамдан кейин Абу тахта устига қўлидаги пулни, қоғозни, ундан сўнг бу сариқ шишани қўйди-да, тахта устида турган дори солинган шишалардан бирини олди. Бу шиша ўзининг сариқ шишасига жуда ўхшаш эди. Шундан сўнг у дорини чангаллаганича пориллаб эшикдан чиқиб, югурганича уйига кетди.

— Нима тарақ-туруқ?— деди бир дам гапини тўхта-тиб дори сотувчи инглиз хотин.

— Ҳалиги бола бир нарса олиб чиқиб кетганга ўхшайди...— деди шериги.

— Дори олиб чиқиб кетибди, жинни... энди нима бўлади? Ичиб қўяди...— улар хохолаб кулишди.— Бу бадавийлар ичида ишлаш жуда қийин...

Абу дорини онасига бериб, ёнида ўтирарди. Она Абунинг жингалак сочларини силади. У гапира олмаса ҳам, ўглининг дастёр бўлиб қолганидан жуда мамнун бўлган-дек ҳадеб бошини силарди. Шундан сўнг дорини қошиққа қўйиб, лимиллатиб ичиб юборди. Шу куни кечгача унинг онаси одатдан ташқари безовта бўлди. Ётган ерида тўлғона-тўлғона қоронғи тушганида жони узилди. Абу чийиллаб йиғлади. Қўшнилари ҳам чиқиб, мурда атрофини ўраб, кўзларига ёш олишди. Ота-онадан ажра-

ган жабрдийда Абу шундан сўнг ризқ излаб, қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар дайдиб кетди...

Бу воқиани яқинда, Нил дарёсида сузиб бораётган кемада, менга Абунинг ўзи айтиб берди. У яғринлари кенг йигит бўлган. У ҳозир Нил пристанларидан бирида ишламоқда.

1958 йил.

ИҶҚОЛГАН ЖАВОҲИР

(Ҳикоя)

I

Эргалаб Қоҳирада чиқадиган деярли барча газеталарда йирик ҳарфлар билан «Малак келди», «Малак Қоҳирада», «Раққоса Малак Абдул Саид Европани мафтун этиб, Мисрга қайтиб келди...» деган сўзлар ёзилиб, Малак хонимнинг гўзал сурати босилган эди. Газеталар талаш... Расталарда, гавжум кўчаларда, трамвай, автобус тўхтайдиган жойларда дасталаб газета қучоқлаб олган болалар овозларининг борича: «Газетада Малакнинг сурати бор, тезроқ олиб қолинг!» «Малак Лондонда, Римда, Парижда, Миланда... ўйин кўрсатиб, ҳаммани мафтун этди, тезроқ олиб қолинг!» деб қичқиришарди.

Ал Жумҳурия, Уйғониш майдонлари четидаги деворларга раққоса Малакнинг улкан суратлари илиб қўйилибди. Икки тош арслон турган Нил кўприги ёнидаги „Fontano“ ресторани деворларига ҳам раққосанинг яланғоч, ҳарир матога ўралган сурати қоқиб кўйилган... Унинг суратига қараганда, қулоғидаги шудринг томчисига ўхшаш бриллиант сирға, бармоқлардаги олмос кўзли узуклар, оқ билагидagi олтин занжирлар, хонимнинг бутун борлиги улкан бир жавоҳирга ўхшарди. Раққосанинг чиройли елкасига ярим эгилган боши, бароқ сочлари, кўзлар устида қанот ёзган бу иссиқ иқлимнинг учқур қалдирғочи-ю, лаб остидаги бир дона қора хол сизга аллақандай сўзни айтмоқчи бўлиб тургандек кўринарди. Унинг нодир ва моҳир санъатини кўриш учун кўплар ориқиши бежиз эмас...

Кечқурун „Fontano“ деворларидаги „Ma'ac“ деб ёзилган беҳисоб чироғлар ярқираб ёниб, ресторан атрофидаги сайргоҳ боғ одамларга тўлди. Бу ерда узунға-

лабия кийиб, бошига хатта-иқол ёпиб олган икки араб қоровулдан ташқари бошқа барча араблар европача кийинган. Боғ атрофида турли-туман ёнгил машиналар қатор турибди. Соат саккизларга бориб жаноблар, бадавлат хонадоннинг бекалари тарвузқорин жуфтлари билан ичкарига кириб, сотиб олган столлари ёнига ўтиришди. Стол устидаги шамларни ёқишиб, биллур рюмкаларга вино қуйишди. Кўп ўтмай саҳна атрофида ўтирган сазондалар қандайдир бир рақс музикасини янгатдилар. Нозиккина бир аёл югуриб чиқиб, ўйинга тушди. Яна бир қанча раққосалар навбати билан ўйин кўрсатиб, парда орқасига ўтиб кетдилар. Бу орада „Fопtапо“ хизматкорлари — қора суданликлар столларга вино, қаҳва, мевалар келтириб қўйдилар.

Кенг зал чироғлари тўсатдан ўчди. Зал қоп-қоронғи, гўё, тўлин ой аста-секин кўтарилиб, Нил мавжлари, кенг далалар устига ёғду сочди. Қоронғилик секин-аста ёришиб, саҳнада ҳарир кийимларга ўралган раққоса Малак хоним пайдо бўлди. Музика нозик ва шикаста бир оҳангни чалди. Раққоса устидаги ҳарир ипак матоларни итқитиб ташлаб, қип-яланғоч буралиб, қулочларини ёзиб, ўйин тушди. Унинг оппоқ новдадек танидаги фавқулудда ғайрату эҳтирос, ҳаяжон, дудоқларидаги ишва, кўзларидаги фусун, беқиёс ўйини уни илоҳий бир нарсадай қилиб кўрсатарди. Одамлар маҳлиё бўлиб қолдилар. Бир одам рюмканинг ўрнига шамни оғзига тиқиб лабларини куйдирди. Аввал ўйин кўрсатган беш раққоса ҳам парда орқасидан чиқиб, Малакни томоша қилдилар. У бирийўла етти рақс кўрсатиб тўхтади. Унинг аъзойи-баданини марварид тер қоплаган эди. Чарчаганини илиқ табассуми билан яширди. У эркаланиб, созандаларга бош эгиб таъзим қилди-да, югуриб ичкарига кириб кетди. Залда чапак, қийқириқлар момақалди роқдек гумбурлаб кетди.

II

Кейинчалик маълум бўлишича, Малакнинг Европадан Мисрга қайтиб келгани ҳақидаги газеталарда кўтарилган шов-шувлар шу куниёқ узоқ Луксор шаҳрига ҳам етиб келган. Бунда бозор-расталар орасидаги бир кўримсизгина дўкончада примус тузатиб ўтирган гиёван, хаста Абдул Саид ҳам «Ал Ахбор» газетасини сотиб

олиб, бир бошдан ўқиётиб, раққоса Малак суратига кўзи тушди. У Малак жамолига тикилиб турган эди, қўшни дўкондорнинг келаётганини сезиб, дарҳол буклаб кўрпача тагига яширди.

— Хабаринг борми, қўшни?— Аттор дўкон ёнида тик турганича ундан сўради.

— Нимадан?

— Қизинг келибди.

— Ҳа...— деди совуққонлик билан Абдул Саид.

— Ишлар катта-ку?..

— Ҳа...

— Хат-пат ёзадими?

— Ҳа... Бултур бир хат келган эди.

— Пул-мул юборадими?

— Ҳа... Ушанинг топган пули нима бўларди. Ишқилиб омон бўлсин...

— Йўқ, эшитишимча, жуда кўп пул топармиш. Сен бир хат ёз. Ёлғиз отасисан, касалмандсан, икки укаси оёқ яланг тентираб юрибди. Сенинг аҳволинг бизга маълум. Куз кирапти, озроқ қарашсин! Бу томонларга ҳам келсин. Бағримиздан чиққан шундоқ жавоҳир қизимизни бир кўрайлик. Кўриб қувонайлик... Ахир уни не машаққатда катта қилганмиз, умид қилганмиз. Луксорини унутмасин, ошнам. Хат ёз. Бу гапларни айт. Уни бир кўрайлик!

Абдул Саид аввал индамай турди-да, кейин «хўп» дегандек бош қимирлатди. Хат ёзишга рози бўлди. Ёзди ҳам... Лекин жавоб олмади.

Шу пайт қўл ва бурни қора бўлган, устига увада кўйлак кийган ўн икки ёшлардаги бола дўкон ичига кирди-да, Абдул Саидга қоғозга ўроғлиқ бир нарса узатди. У атторга салом бериб, ўз ўрнига ўтириб, эски бир примусни титкилаб, тузата бошлади.

— Оз берибди ярамас,— деди Абдул Саид ёғлиқ қоғозга ўралган майиздек тарьякка кўз ташлаб. Кейин ранжиган бир тусда,— энди, Убайдуллога мижоз бўламан, бу кам беряпти,— деб қўйди.

Аттор ўрнидан туриб жўнаши билан, Абдул Саид бир ниёла чойга тарьякни эзиб, хўплади. Бўшашиб, пешонасидан тер чиқиб яна темирни эговлай кетди. У хаёлат денгизига чўмиб, мумёланган мурдадек қилт этмай ўтириб қолди. Ҳар замонда бир бош кўтариб қўяр. Бундай пинакка кетган пайтда, у эҳтимол оламини чарх уриб юр-

ган бўлади... Отасининг пинакка кетганини пайқаган Абдул Азиз бирон нарсани тақиллатиб, чўчитиб юбормасликка ҳаракат қилар, қўлидаги болғачани ҳам секин ерга қўйиб, примусни латта билан артиб ўтирарди.

Кўрпача қатида эзилиб, фирчиллаётган газета Абдул Саидга яна қизи Малакни эслатди. Унинг хаёли ўтмишга йўналди:

...Раҳматлик она вафот этгач, Малак икки укаси билан етим қолди. Оналик етим — гул етим, онасиз етим — шум етим, дейдилар. Она вафотидан сўнг икки ўғил, бир қиз не-не машаққатларни кўрмади. Қўшнилар савоб учун Малакнинг сочини боқиб, ювиб-тараб кўярди. Абдул Саиднинг таръякка ўргангани ҳам шу пайтдан бошланди. Икки ука кун билан растада — отаси ёнида ўтириб дастёрлик қилишади. Қаровсиз қолаётган Малакни бир бева хотин отасидан сўраб олиб, асраб қиз қилди. Кейин маълум бўлишича, бу хотин яллачи экан. Малак кўзларининг ёниб туриши, чаққонлиги, чиройли йўнашини у пайқаган экан. Малак ўн беш, ўн олти ёшга киргунча шу хотин қўлида бўлди. Бир кун улар Асван шаҳрига кўчиб кетишди. Бу ерда яллачи хотин Малакни эрга берибди. Орадан бир йил ўтмай яллачи ҳам вафот этади. Малак нима сабабдандир эри билан ажрашиб Искандария шаҳрига кетиб қолди. Бу ерда созандалар тўдасига қўшилиб, ресторанларда ўйин тушиб юрди.

Тезда новдадек ёш раққосанинг шуҳрати кетиб, афрофида хушомадгўйлар пайдо бўлиб, йўлига қанчалаб пулларни нисор этдилар. Искандарияда юрганида икки бор Форук саройига таклиф этилиб, инъомлар олибди... Шундан сўнг у бир ажнабий пулдор киши билан тил бириктириб, Италияга кетади. Сочларини қирқиб, европача кийинадиган бўлади. Бир қанча вақтдан сўнг, у яна Мисрга қайтиб келиб, Қоҳирада яшай бошлайди. Мана, ҳозир у машҳур раққоса... Шон-шуҳрат уни олтин қаноти билан ўраб олган. Бу «олтин қанот» унинг тани билан бирга чиройли кўзларини ҳам қўшиб ўраган. У фақат шон-шуҳратни кўради-ю, бошқа ёқни кўролмайдди. Икки ғариб укаси-ю, касалманд отаси ҳам хаёлидан кўтарилди. Баъзан отаси эсига тушганда: «Бир кун вақт топиб Луксорга бориб, икки юз миср фунти пулни отамга бериб келарман», — деб ўйлаб, ўзига-ўзи таскин берарди. Икки юз фунт ҳазилакам пул эмас, отаси ниҳоятда хурсанд бўлади.

Абдул Саид ҳар куни икки маҳал таръяк ейди. Йўқ, аслида таръяк Абдул Саидни ейди... У чўпдек озиб, бемадор бўлиб қолган. Қўшни дўкондорлар — ошналари унинг юзига қараб туриб, ачинишади, «машҳур бемеҳр» қизидан ранжишади. Лекин Абдул Саид: «қизим тинч бўлса, қаерда бўлса ҳам омон бўлса бас», — деб ўйларди. Онаси ёшлигида ўлиб кетиб, етимлик эзиб, қувнамаган эмиш. Шунинг учун қизининг шоду хуррамлиги — унинг ҳам шоду хуррамлиги эмиш. У хафа бўлиш у ёқда турсин, ҳатто қизини дуо қиларди...

Кейинги кунларда Абдул Саид дўконга чиқишга мадори келмай, ётиб қолди.

III

Малак „Fontano“ да бир ҳафта сурункасига ўйин қилди. Бойваччалар ҳамёнидан жарақ-жарақ сўлкавойлар тўкилиб, Франциядан келтирилган винолар Нилдай оқди. Шундай «беш кунлик фоний дунё» лаззатини суриб, қарсиллатиб ўйин тушаётган кунларининг бирида, зал этагидаги арзон столда ёлғиз ўтирган хушбичимгина бир йигит Малакнинг сержазава ўйини тугаб, терга ботиб, парда орқасига ўтиб кетаётганида, дик ўрнидан туриб, йўлини тўсди. Малак ҳайрат билан йигитга боқди-да, тегишади хаёл қилиб, кулимсиради. Йигит унинг оқ мрамардек яланғоч танига боқмай, ерга қаради.

— Сизда бир оғиз гапим бор,— деди ўша йигит ердан кўз узмай.

— Мен бугун бандман...— Ишва билан жавоб берди Малак. Сўнгра юриб кетаётган эди, йигит унинг кўзларига тик боқди:

— Тўхтанг! Сизнинг «бугун банд эканлигингизни» менинг учун ҳеч аҳамияти йўқ!!! Мен сизнинг ҳамшаҳарингиз бўламан — Луксорданман. Утган куни отангиз қазо қилдилар. Қазони яшириб бўлмайди. Сизга шунини маълум қилиб қўйиб, елкамдаги ҳамшаҳарлик, тобуткашлик қарзидан қутулдим. Хайр, хоним!

У кескин жавоб бериб, ташқарига чиқиб кетди.

Яланғоч раққоса турган ерида оқариб, тахта бўлиб қолди. Унинг оёқлари жонсиз ёғоч оёққа ўхшаб, қадам босолмай, аранг ичкари хонага кириб, оқ чойшапга ўралди-да, ўзини диванга ташлади. Шу ётганича мурдадек қимирламай қолди. Атрофини одамлар ўради, Ресто-

ран директори врач чақирди. Ҳеч нима фойда бермади. Нима гап бўлганини одамлар тушунмасди...

Эртасига Малак поезд билан Луксорга жўнади. Узи-га ҳеч кимни ҳамроҳ қилмади. Икки кун деганда она шаҳри — Луксорга етиб келиб, такси билан бозор расталарини оралаб ўтиб, ўз ҳовлисига кирди. Уша қадимий гирчиллаб очиладиган пастаккина эшик, ҳали ҳам гирчиллаб очиларкан. Туғилиб ўсган уйлари кимсасиз ҳувиллаб ётибди.

Малак бўйра устига ўтириб, ҳўнграб йиғлади. Унинг дабдаба билан кўтариб келган тўрт чамадон юки бир ёқда қолиб, уни кўргани ҳатто қўшнилари ҳам чиқишмади. Фақат бир кампир хотин кириб у билан совуққина сўрашди-да, кўчада ўйнаб юрган болалардан бирини растага юбориб, икки укасини чақиртириб келди. Опаларини ўн йилчадан бери кўрмаган Абдул Азиз билан Абдул Латиф бой, гўзал опалари билан қандай саломлашишни билмай маъюс бош эгдилар. Малак ўпкаси тўлиб, ҳўнграб йиғлаб юборди-да, йигитча бўлиб қолган укаларининг бўйнига осилиб, ўкирди. Шу кун отасининг мазорига бориб шам ёқди, қабристондаги шайхларга назр берди. Уруғлари, ёр-биродарлари унинг келганини эшитган бўлсалар ҳам келишмади. Каттадан-кичик негадир унга ҳўмрайиб қарар, негадир ундан жиркангандай, ўзларини четга тортишарди. У устидаги европача кийимларини ечиб, ғалабия кийди, бошига қора мандийл¹ ўради; барибир ҳеч кимса келиб, у билан дардлашмади. Ҳамма ундан қочди. Бир неча кундан сўнг у яна Қоҳирага қайтадиган бўлиб қолди. Қайтмаса иложи йўқ, чунки «Foptano» директори билан шартнома тузиб, пул олган...

Малак икки укасини ҳам ўзи билан олиб кетмоқчи бўлди. Укалар иккиланиб ўйлаб қолишди. Лекин қўшни кампир гапга аралашиб: «Сиз отангизгаки вафо қилмадингизми, энди укаларингизни саргардон қилманг» дегандек гап қилди.

— Менинг нима гуноҳим бор, холажон? Нега одамлар мендан қочади?— деди Малак оҳ уриб.— Нега мендан ҳазар қиласизлар? Ахир, мени бутун дунё севади. Мени бир кўришга зор одамлар бор-ку! Нега мендан жирканасизлар? Менга айтиб беринг, яширманг, холажон, бу нима гап?!

¹ М а н д и й л—араб аёлларининг миллий кийими.

— Қизим, мен ҳам тушунмайман,— деди кампир эс-наб,— лекин ҳамма сиздан ўзини тортяпти. Одамлар сиздан юзини ўгирыпти... Бу орий рост! Тушунмаётирман, деб такаббурлик қилсам, гуноҳ бўлади. Менинг назаримда, сиз фақат отангизни эмас, укаларингизни эмас, барча ҳамшаҳарларингизни, қариндош-уруғларингизни, хеш-ақрабларингизни унутиб юборганга ўхшайсиз. Назаримда, қизим, сиз киндигингизни кесиб, йўграклаганларни, опичиб катта қилганларни ҳам унутиб юборганга ўхшайсиз. Элдан ажралгансиз назаримда! Улар сиздан ош-нон тиламайди: оч қолаётгани йўқ. Ҳар ким ўз ризқи-рўзини ҳамма ерда топиб еяверади. Локин, сиз юз ўғирманг. Назаримда сиз уларни йўқламадингиз. Халқни унутдингиз. Ҳамма иллат шунда, қизим. Тўғри сўзнинг тўқмоғи бор, гапимга хафа бўлманг, қизим...

Ҳўнграб йиғламоқчи бўлиб турган Малакнинг кўзларидаги ёш бир дамда қумга сингиб кетгандек қуриди. У бир сўз айтилмай, ерга қаради. Унинг назарида тенгсиз гўзал қош-кўзлари, сочлари, жилвали холлари бир зумда шўралаб ерга тўкилганга ўхшади. У гўё аллақандай бадбашара бир одам бўлиб қолди.

Барибир Малак шу куни кечқурун икки укаси билан хайрлашиб, Қоҳирага жўнаб кетди.

Яна „Fontano“...

Малакнинг Луксордан тезда қайтиб келгани ресторан директорини жуда хурсанд қилди. Малак Қоҳирага тушаркан, чорраҳаларга қоқиб қўйилган ўз суратини кўрди. Ресторан дёворида ҳали ҳам беҳисоб лампочкалардан ёзилган ўз исмини ўқиди. Яна илгаригидай созандалар рақсига жилва қилиб ўйнай бошлади-ю, лекин юрагини бир нима тимдалар, илгариги жазава, илгариги ғайрату илиқлик йўқ эди. У энди титраб, жазавага тушаётганида кўз олдига ҳамшаҳарлари келади. Улар хўмрайиб, юзларини чир ўгиришади. Шунда Малак бўшашиб кетади... Биринчи ўйинидан кейин томошабинлар ўртасида «Малак бетоб» деган гап тарқалди. У бетоб эмас. Ярим кечада ресторандан қайтгач, тонггача аллапималарни хаёл суриб ётади...

Орадан бир йил ўтди.

Бойваччалар бўшашган, сўлган Малакнинг бир хил такрорлана берадиган рақсига киришдан зирикишди. Дарҳақиқат, Малакда илгариги чақнаш, илгариги жозоба, илгариги ҳаяжон сўнган эди. „Fontano“ директори

у билан келаси йилга шартнома тузмади. У эҳром атрофидаги майда қаҳвахоналарга мижоз бўлиб ўйнади. Уйнаганда ҳам у фақат тирикчилик учун ўйнади. Шаҳар чорраҳаларидаги суратлари олиб ташланди. У илдизи қирқилган дарахтдек кундан-кунга сарғайиб, қурий бошлади. Қоҳира бўйнида ёниб, жилва қилиб турган жавоҳир узилиб, ерга тушиб йўқолгандай бўлди. Кейинчалик у тамоман йўқолди. Бойваччалар уни эслашмади.

Кейинчалик маълум бўлишича, луксорликлар ўзларини унутган бу гўзал қизни барибир унутмай, эслаб турарканлар.

1958 йил, Қоҳира—Тошкент.

ИККИ АРАБ ҚИЗИ

(Ҳикоя)

I

Фатма Қоҳира дорилфунунини тамомлаб, ўз қишлоғи Хухага ишга борадиган бўлди... Доктор Абу Бакр унга диплом топшираркан, Хухадан бир неча километр нарида—«Фиръавнлар водийси» деган жойдаги илмий экспедиция раҳбари археолог Музаффар ал Маҳфузга хат ёзиб берди, Фатма муҳтарам профессор хатини қўлга оларкан, ўз она қишлоғига, яна бунинг устига илмий экспедицияга ишга боришини—бир фаллоҳ қизига кўрсатилган катта мурувват деб билиб, ғоятда қувонди.

Мана, ўз қишлоғи Хуха... ўнг томон—Нил, чап томон—ям-яшил экинзорлар, пахта майдонлари. Ундан ўтгандан кейин тепаликлар ва ғарбга қараб кетган сариғ кумликлар бошланади. Шу баланд тепаликлар орасида доктор Маҳфуз раҳбарлик қилаётган илмий экспедиция бир неча ойдан буён тупроқ қазиб, бизнинг мелоддан илгариги XIV асрда қурилган Рамоза саройини очмоқда. Фатма экспедиция ишлаётган ерга келиб, доктор Маҳфуз билан учрашди. Доктор унга вазифа тайинлаб, эртадан бошлаб ишга тушишини айтди. Фатма ишининг ўнгидан келганига бениҳоя шодланиб, уйига қайтиб келди. Шундан сўнг, илгариги одатини қилиб, кечқурун ёлғиз ўзи дарё бўйига борди. (У бир нарсадан қаттиқ хурсанд бўлса ёки қаттиқ хафа бўлса дарё бўйига бориб, баланд хурмо дарахти тагида ёлғиз ўтирарди.) Нил сувларининг буралиб оқишини, сувга тўш уриб учаётган қалдирғочларни, олис-олисларда оқариб кўринган елканларни завқ билан томоша қилди. Тезда оқшом қоронғилиги чўкиб, бир парча булутдек оқариб турган тўлин ой юзлари олтиндек ярқирай бошлади...

Фатма учун хушнуд кунларнинг бирида яна бир шодлик содир бўлди: дорилфунунни тамомлаган бир таниш қиз хат ёзиб, эрта-индинга етиб боришини, у ҳам экспедицияда хизмат қилишини маълум қилибди. Фатманинг бир қувончига-ўн қувоч қўшилди. У дарҳол хатни отаси Абдулмўминга, катта отасига ўқиб берди.

— Биласизми?— деди Фатма хатни ўқиб тугатган ҳамон,— биз у билан бирга ўқиганмиз. Унинг исми Фатҳия. Лекин у Виктория деб юритади. Уйдагилар уни «Вика» деб атайдилар. Отаси банк директори деб эшитганман...

— Эҳ-ҳа-а,— деди Абдулмўмин,— жуда баланд даргоҳдан экан, қандай қилиб ошна бўлдингиз. Ахир, қизим, сен ўзингнинг кимлигингни биласанми?

— Биламан, отажон, фаллоҳ қизиман. Нима бўлибди? Фаллоҳ одам эмасми?

— Йўқ, қизим, аксинча, фаллоҳлар чинакам одам.

— Бўпти-да... Биз пахта экамиз, бу ҳазилакам иш эмас. Илгариги замон ўтиб кетган, ҳозир жумҳурият! Тушундингизми!

— Ҳа, тушунаман,— Абдулмўмин кулимсиради. Бундай пайтда қизи билан баҳслашишга ожиз эканлигини билдириб, дарҳол гапни бошқа томонга буриб юборарди.

Орадан икки кун ўтгач, хатда айтилгандай, Вика эшикдан гулдур-шалдир кириб келди. Унинг икки катта чамадонини бир ҳаммол аранг кўтариб келди. Вика илгаригидай — европача кийинган; почалари қисқа ва калта шими сонларига ёпишиб турар, сочи қирқилган, сўл билагида олтин занжир, кўзида олма баргсимон қия қора кўзойнак. У нафасини ростламай туриб, Фатманинг ота-оналари олдида у билан инглизча сўзлашмоқда тутунди. Фатма дарҳол унга имо билан арабча гапиришни, бу ерда ҳеч ким инглизча билмаслигини айтди. Вика сув тикилиб қалқиган одамдек, бир дам тўхтаб, ўхчиди-да араб тилини бузиб, ора-чора инглизча сўз қўшиб, гап бошлади. Унинг сўзи — сув қўшилган ошдай бешира эди.

— Хуш келибсиз,— деди гапга аралашиб Фатманинг онаси Ойша,— ота-оналарингиз соғ-саломатми?

— Же,¹ ўзларинг яхшими?.. Қишлоқларинг жуда чиройли. Саиро² иссиқ... Асфальт, мотор-бензин ҳиди...

¹ Jes — ҳа, дегани.

² Саиро — инглизлар Қоҳирани шундай атайдилар.

— Қоҳира буюк шаҳар деб эшитганмиз.

— Сағо сиз бўлган?

Ойша «нима деяпти» дегандек, ялт этиб қизига қаради. Фатма такрорлади:

— Қоҳирада бўлганмисиз, деяптилар?

— Йўқ, бизлар қаёқдан бўламиз, қизим. Мана шу Луксорда бўлганмисиз деб сўрасангиз-чи. Луксорга ҳам бормаганман. Узимизнинг Хухадан бўлак ҳеч ерни кўрмаганман.

— Black arab, blask arab¹— деди Вика Фатмага қараб.

Шундан сўнг, Вика «менга тайёрланган жой борми?» ишорасини қилиб Фатмага кўз қисди. Абдулмўмин бўлса, кулимсираб, ўқимишли икки араб қизини — Фатма билан Викани (Фатҳияни) диққат билан кузатиб турарди.

II

Эрта билан нонуштадан сўнг Фатма тезда мандийлини кийиб, оёғига пахта шиппакни маҳкам боғлади. Рамоза саройи картасини ва бошқа қоғозлар солинган дала сумкасини қўлига олди-да, ойна ёнида киприкларини кичик жуфтак билан қайираётган Виканинг тепасида туриб, шошира бошлади. Унга доктор Маҳфуз жуда интизомли киши экани, вақтида келмаганларни ёқтирмаслигини айтди. Бу гапни айтди-ю, Вика унинг уйида меҳмон бўлиб тургани, яна бунинг устига катта даргоҳнинг серҳашамат хоналарида эмас, бир фаллоҳнинг гарибгина, сомон лой билан сувалганича қолган ҳужрасида қаноат қилиб яшаб турганини ўйлаб, уни шошириб, безовта қила берганидан хижолат бўлди. Бир муддатдан сўнг Вика билан Фатма уйдан чиқиб, «фиръавнлар водийси» томон жўнашди. Икки қиз куни билан жазирама офтобда, баъзан ер тагига тушишиб, чангда, ер кавлаётганлар ёнида доктор Маҳфуз билан бирга туришди. Чўтка билан девордаги нақшларни тозалашди, туироқ орасидан чиққан ҳар турли сополларни, синган

¹ Бу сўзнинг луғавий маъноси «қора араб» дегани бўлиб, у аксар «биз бечора араблар, соддамиз» маъносида ишлатилади.

хумчаларни юқорига олиб чиқиб, рўйхатдан ўтказишди. Баъзиларини доктор Маҳфузнинг фотоаппарати билан суратга олишди. Доктор Маҳфуз бўлса бугун жуда барвақт келган. Ҳеч бир илмий китобларда айтилмаган — унга маълум манбаларнинг ҳеч бирида кўрсатилмаган Раъноза саройидаги бир зинапоя унинг диққатини қаттиқ жалб этган эди. Тупроқдан очилаётган зинапояга чўкичлар тегиб кетмаслиги учун, куни билан одамлар ичида — чангда ўтирди. Бу зинапоя — унинг ёзаётган илмий китобида энг яхши боблардан бўлиши ҳеч шубҳасиз эди. Буни Фатма ишга келган куниёқ пайқади. Ер остига, чангга тушиш Виканинг жонига тегди. У кўп вақт юқорида, соябон остида ўтириб, топилган ашёларни рўйхатга олди. Фатма бўлса, янги очилаётган зинапоя, ёнидан жилмас, доктор Маҳфуз ҳаяжонига шерик бўлар, у билан Тутанхотмон даври, унинг юришлари, Чусер қабри, Тий ва Нефертити замони, ундан сўнг Тутмос III нинг етти ҳарбий юриши ҳақида суҳбатлашарди. Бир муддатдан сўнг чанг қўнган лабларини рўмолча билан артиб, бу топилаётган зинапоя ҳажм эътибори билан кичик бўлса ҳам, тарихий аҳамияти Хачеупст қасри зинапояларидан қолишмаслигини айтди. Доктор Маҳфуз Фатма янги топилаётган зинапоянинг аҳамиятини улуғлаётгани учун эмас, балки у билан баҳслашаётгани учун қувонарди. Юқорида ёлғиз ўтирган Вика зерикар, у тезда кеч киришини, Нил бўйига бориб, тўлин ойни томоша қилишни, қўтос сутига маккажўхори солиб пиширилган гўжадан ичишни сабрсизлик билан кутарди...

Кеч ҳам кирди. Дугоналар ўтлоқдан қайтган қўзичоқлардек мамнун, лекин чарчашиб уйга қайтиб келишди. Юз-қўлларини муздек сувда юйиб, дастурхонга ўтиришди. Бугун Ойша жуда ажойиб овқатлар пиширибди. Фатманинг оғаси мусаллас олиб чиқди. Дастурхон устига бананлар уйиб ташланди. «Катта охурдан овқат еб ўрганган» деб, Абдулмўмин азиз меҳмонга гўжа пиширавермай бир бўрдоқи қўйни сўйиб, гўштга мўл қилди. Шўртанг пўстдумба солинган мазали шўрвани Вика роҳатланиб, бурни усти обдан терлаб ичди. Узатилган мусалласларни ҳам ҳеч қайтармади. Қош қорайганда. «Қоҳирадан келган қизни кўрамиз» деб қўшнилари ҳам бир тўда бўлиб чиқишди. Уйининг «мозор бўлмай, бозор бўлиб кетганидан» хурсанд Абдулмўмин босар-ту-

сарини билмай, ташқарига чиқиб кетди-да, зингиллаб бориб Муҳаммад Юсуф, Али Абдулҳолиқ, Идрис, Яҳё деган фаллоҳ ошналарини ҳам чақириб келди. Даф чалиниб базм бошланди. Ҳовли ўртасига гулхан ёқишди. Атроф-яқиндаги болалар, хотин-халаж даф овозини эшитиб Абдулмўмин ҳовлисига югура беришди. Бир йинг даврага тушиб, ўйнай кетди... Кайфи ошиб қолган Вика ҳам ўрнидан туриб, ўйинга туша бошлади. У дафнинг зарбига, миллий оҳангга тор шими сиқиб турган орқаларини чиқариб, қийшайиб, турли ҳаракатлар қилиб, фокстрот ўйнай бошлади. Хотин-халаж Виканинг қилиқларига тоза кулишди. Чордана қуриб ўтирган фаллоҳлар қоҳиралик араб қизининг «жуда маданиятли бўлиб кетганини» кўришиб, таажжубланишди. Отаси банк директори эканини эшитишгач, бир-бирларига қараб қўйишди. (Бу мамлакатда банк директори жуда катта амалдорлар билан баробар ҳисобланади.) Вика обдан ўйнаб, сакра-бодом қилиб бўлгач, ўз ерига келиб ўтирди. Одамлар сукут сақлаган бўлса ҳам, Ойша яхши ўйнаганини айтиб, кифтига қоқиб қўйди...

Деҳқонларнинг содда базми Викага ёқди. Бу ерда уни фақат Фатмагина эмас, ҳамманинг ҳам хурсанд қилгиси, кўнгли нима истаса шуни муҳайё қилиб беришга тайёр экани сезилиб турарди. Кайфи чоғ Вика ярим тунда Фатмани судраб, Нил бўйига олиб кетди. Бу ерда икки тўлин ой ярқираб турарди: бири Нил устида; бири Нил остида...

— У акси...—деди эътироз билдириб Фатма, Виканинг қўлларидан ушлаб,—иккинчи ой мана!

— No, no!¹—деди Вика,—ундоқ бўлса, уч тўлин ой бор: Бири кўкда, иккиси ерда.

— Ўртоқжон, ойнинг иккита бўлгани яхши. Икки энг яхши сон...

Улар қаҳ-қаҳлашиб кулишди.

— My darling², нега бизни оталаримиз эрга бермас экан?..

Улар яна бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди.

Эртаси куни жума бўлиб, экспедиция дам олди. Фатманинг оғаси Фатмани, келинойисини ва Викани

¹ No, no — йўқ-йўқ.

² My darling — ўртоқжон.

аравага солиб, қўшни Асосиф қишлоғига, бир қайнағасининг тўйига олиб борди. Йўлда улар «Нил, Нил...» деган ашулани айтишди. Шу куни ётиб қолишиб, тўйда қанча ўйин-кулги қилишиб, эртасига эрта билан қайтиб келишди. Икки қиз яна Рамоза саройининг қазувида бўлиб, кечқурун қайтишди. Бугун уларни Фатманинг келинойиси меҳмонга чақирди. Эртасига Идрис ал Аҳмад ўз уйига меҳмонга чақирди. Орадан яна бир кун ўтгач, Фатманинг болалик ўртоғи Сурайё уларни меҳмонга таклиф этди. Шундай қилиб, орадан бир ой ўтиб кетди. Бу бир ой ичиде Вика қанчалаб хонадонда зиёфатда бўлди. Фаллоҳлар қишлоғи уни асло зериктирмади, қўйиб берса уни саватга солиб, бошларига кўтариб юргудай бўлди. Баъзан у одамгарчилик қилиб, «Қоҳирага борсаларинг, бизникига келинглар. Ал Сарват кўча, 12 уй» деб қўярди. Фатмага бўлса, деярли ҳар куни «Албатта Қоҳирага бор, сен бизникида турасан, сенга пианино чалиб бераман, театрга олиб бораман, бир машинани ўзингга бериб қўяман, истаган ерингга бориб томоша қиласан...» дерди. Фатма дугонасининг бу сўзларидан бениҳоя шодланар, худди унинг ҳашаматли қасрида яшаб, машинасида гизиллаб учиб юргандай, унга минг бор ташаккур айтарди. Бу таклифлардан хабардар бўлган Абдулмўмин билан Ойша ҳам қувонишди. Илгаригидай «баланд даргоҳдан» келганларга унча ишонмай, «бой бойга боқар, сув сойга оқар...» деб ўйлашлари бир чеккада қолиб, Виканинг баъзи «қилиқлари» унча сингишмаса ҳам, қувноқлиги, фаллоҳлар билан қўшилиб юриши ва бунинг устига астойдил ўз уйига таклиф қилиши самимийдай туюла бошлади уларга.

Хуа қишлоғи ёқди шекилли, Вика бир оз эт қўйиб, тўлишди.

III

Икки ойдан сўнг Вика яна Қоҳирага жўнаб кетди. Доктор Маҳфузнинг айтишича, у Қоҳира музейида ишлармиш. Викани Фатма, Сурайё, Ойша... эркаклардан Абдулмўмин, Идрис ва Аҳмад—ҳаммаси бўлиб ўн бешга яқин хухаликлар кузатиб қолишди. Бунинг устига қанча совға-саломлар ҳам беришди.

Яна бир ойдан сўнг, экспедиция ҳам ўз ишини бир ярим ойга тўхтатадиган бўлди. Бу муддат ичиде док-

гор Маҳфуз Қоҳира дорилфунунида лекция ўқимоғи лотиним эмиш... Қулай пайтдан фойдаланиб, қариндош-уруғлари билан маслаҳатлашган Фатма бир ойга Қоҳирага—дугонаси Виканинг уйига бориб, яхшилаб ўйнаб келмоқчи бўлди. Абдулмўмин йиғиб қўйган ғалласидан бир қисмини сотиб, Фатмага йўлкира тайёрлаб берди. Катта отасидан ҳам озгина пул олиб, Виканинг ота-оналарига туҳфа қилиш учун бир қути хурмо сотиб олди. Фатманинг Қоҳирага кетаётганини эшитган қўни-қўшнилар, уни келиб кўришиб: «қандай бахтли қиз экан» деб ҳавас қилишди. Уни ҳам ўн беш чоғлиқ хухалик узоқ-яқин уруғлари поездга чиқариб, қўл силкиб кузатиб қолишди.

Фатма Қоҳирага кечқурун соат еттиларга етиб келди, поезддан тушиб, Викани учратмади. Телеграммада бир чатоғлик бўлган хаёл қилиб, ҳеч нарсани ўйламай, таксига тушиб ал Сарват кўчасига—Виканинг уйига жўнади. Бир муддатдан кейин, машина улкан темир дарвоза ёнида тўхтади. Фатма икки оғир тугун ва бир чамадонни аранг кўтариб, ичкарига кирди: гулзорни ораб ўтиб, қирқоғайнидан қилинган ишком тагидан юриб, рўпарадаги икки қаватли, чиройли бино эшигини тақиллатди. Бир дамдан сўнг эшик ёнида кнопка борлигини кўриб, уни дарҳол босди. Эшикни кексагина бир хотин очди.

— Виканинг уйи шуми?

— Ҳа, шу.

— Вика борми?

— Йўқ.

— Қаёқда?

— Нима ишингиз бор эди?

— Мен Фатмаман, мен келдим...

— Ичкарига кириб, — хотин Фатманинг енгилроқ бир тугунини кўтаришиб, гилам тўшаб қўйилган зина-ноялардан кўтарилиб, бир кўркам хонага олиб кирди. Бу хонадан ҳам ўтиб, узун коридор бўйлаб юриб, ошхонага, ундан сўнг ихчамгина бир хонага киришди. Фатма нафасини ростламасданоқ яна сўради.

— Вика қаёқда?

— Театрга кетган бўлса керак. У кечқурун уйда ўтирмайди.

— Сиз ким бўласиз?

— Мен хизматкор хотинман.

Фатма ҳайрон бўлди.

— Юз-кўлингизни ювсангиз, мана ошхонанинг ўнг томонида жўмрак, совун бор...

— Раҳмат,—деди-да у ўрнидан туриб, ювингани кириб кетди.

Бу пайт хизматкор хотин ўз каравоти ёнидаги йиртилиб, пахталари ўйнаб кетган эски диванга кўрпача солиб, устидан оқ чойшап ёзиб, Фатмага жой тайёрлаб қўйди. Шу куни Фатма хизматкор хотин билан бирга ухлаб қолди.

Тонг отди. Фатма одати бўйича, барвақт туриб, ювинди. Катта хона полларини артаётган хизматкор хотин ёнига чиқиб, Вика келишини кутди.

— Сиз кириб ёта туринг,—деди хизматкор хотин, хоҳласангиз чой дамлаб ичинг. Ошхонада чойгум қайнаб ётибди.

— Раҳмат,—деди бўшашиб Фатма,—агар мумкин бўлса, Викани чақириб берсангиз...

— Улар данг қотиб ухлаб ётишибди. Уйготсам койишади...

— Мен келганимни Вика билладими?

— Билмадим... Лекин мен, оналарига сиз келганингизни айтган эдим...

Фатма лол бўлиб, бир дам гўдайиб катта меҳмонхона ўртасида турди, девордаги чўғдек гиламларга, зардўз креслоларга, хитойи вазаларга тикилди-да, ундан сўнг яна ошхонадан ўтиб, хизматкор хотин хонасига кириб кетди. Ечиниб, бошқатдан диванга чўзилди. Бирор соатлардан кейин хизматкор хотин чой дамлаб, Фатмани чақирди:

— Қизим, туринг, бир пиёла чой ичинг...

— Раҳмат.

— Ундоқ деманг, туринг! Бу сўқимларни кутиб учовингиз узилиб кетди. Улар туни билан зиёфатда кабоб еб, ҳингиллашиб, чарчашган... Ухлаб ётишибди. Қудратингдан ўргилай, буларники ҳар куни шу аҳвол. Бунинг устига артиб, тозалаб қўйган полга, гиламларга қусишади. Мен бўлсам, енгимни шимариб қусуқ тозалаганим тозалаган... Қизим, отингиз нима? Қаердансиз?

— Фатма. Хухаданман...

Кун ёйилиб кетганда сочлари тўзиган, қовоқлари кўкарган Вика юқори хонадан пастга тушиб, катта хо-

надаги креслога ўтирди. Хизматкор хотинга имо қилган эди, у зингиллаб кириб Фотмани чақириб чиқди. Вика сохта табассум қилди:

— Хуш келибсан, Фатма.

— Ўзинг яхшимисан Вика, мана мен келдим.

— Жуда яхши. Бир-икки кун бўларсан?

— Ҳа,—деди Фатма ўйланқираб, тарвузи қўлтиғидан тушиб. Ахир у бир ойга келган эди-ку...

— Кеча бир ерда зиёфатда эдим, ҳадеб коньяк ичираверишибди. Бошим жуда оғрияпти,—у икки қўли билан чаккасини сиқди,— сен ҳовлиларимизни, уйларимизни томоша қил. Мен кириб ётай. Тузалсам, бирон ерга борармиз...

У ўрнидан туриб, яна юқори хонага чиқиб кетди. Фатма хомуш бўлиб, хизматкор хотин хонасига қайтиб кирди. Кечқурун бўлишини кутди. «Қасал» Вика кечқурун унинг ёнига кирмай, қаёққадир ғойиб бўлибди. Хизматкор хотинга:— Фатмага бериб қўйинг, деб бир парча хат ташлабди. Хатда «докторга кетдим» дебди. Хизматкор хотин ҳақиқатни—унинг ясаниб театрга кетганини айтиб, «Буларнинг тайини йўқ, буларнинг қилиб юрган ишига илонлар пўст ташлайди. Оталари кимсан фалончи... Э, оталарининг ўзи ҳам қизларидан қолишмайди. Мен сизга очигини айтсам, муҳтожман, бу ерда чўрилик қилиб ойига саккиз фунт оламан. Шу пул бўлмаса, тўртта ёш болам бор, оч қолади. Бир сабабий-ки бўлмаганда, бу ачиб-сасиб кетган уйда бир даҳза ҳам турмасдим. Бу уйнинг кирини тозалайман деб, ўзим кир бўлиб кетдим...»— деди.

Фатма хизматкор хотин билан ярим кечагача гаплашиб ўтириб, ухлаб қолди. Эртасига эрта билан ёлғиз ўзи кўчага чиқиб кетди-да, шаҳарни томоша қилди. Дорилфунунга бориб, таниш-билишлари билан кўришди, устози доктор Абу Бакрнинг ёнига кириб, саломлашди. Олиб келган бир қути хурмони унинг столига қўйиб, «Отамдан сизга арзимас тухфа»,— деди. Доктор Абу Бакр миннатдорчилик билдириб, отасига салом айтишни илтимос қилди. Шундан сўнг, йўл-йўлакай бир-икки магазинга ҳам кириб чиқди. Бир фунтга онаси учун мандийл, яна бир фунтга отаси учун қаҳрабо тасбеҳ сотиб олди-да, шунақаси вокзалга бориб, эртанги поездга билет олди. Шу кун ҳам ўтди. Эртасига эрта билан катта хонада яна Вика булан учрашди,

ИЛОН УЙНАТУВЧИ

(Ҳикоя)

I

Бўйнига катта бир илонни чирмаштириб олган Юсуф Асвад деган қорамағиз йигит, бир қўлида хумча шаклидаги қопқоғли саватини, яна бир қўли билан елкасидаги илонни томоғидан ушлагани ҳолда, атрофини ўраб келаётган болаларга ҳам қарамай, зил обкаш кўтарган одамдай қийшайиб, терлаб-пишиб бозор — растага кириб келди. Илон дам-бадам айри заҳар тилини чиқарарди. Кўзмунчоқдек икки кўзи офтобда йилтирарди. Дўкондорлар, ўткинчи одамлар маҳлиё бўлиб, илон ўйнатувчига йўл берарди. У, «пўшт-пўшт»лаб, аранг ўтиладиган тор раста ичидан бир дамда ўтиб, газмол дўконлари ёнида тўхтади. Бозор қоровулининг «Бу ерда тўхтама, арава ўтолмай қолади!» деган дағ-дағасини эшитгач, у яна саватини кўтариб нари кетди. Кимдир: «Захҳоки моърон»¹ қийналиб қолибди, калласига қара, ярамаснинг кўзлари ёнмоқда. Агар бугун бир жонворни ютмаса, Захҳоки ютади...» дерди. Оғир илон баъзан Юсуф Асваднинг елкасида тўлганар, уни бўғиб, томирларини ўйнатиб юборар эди. У бўлса бирдам саватни ерга қўйиб, кафтини илон билан бўйни орасига тикар, унналар, бўйнини чўзиб, бўшаштиргач, яна саватини қўлига олиб, қийшайиб жўнаб қоларди.

Юсуф Асвад раста ёнидаги майдончага келиб, саватини қўйди-да, орқасидан эргашиб юрган болаларни ерга чўкка тушириб, катта доира ясади. Шундан сўнг, ўзи ҳам саватининг ёнига келиб чордона қурди. Раста-

¹ Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сдаги икки елкасидан икки илон ўсиб чиққан подшоҳ Захҳока ўхшатади.

М О Н А

(Ҳикоя)

Қоҳирадан йигирма километрча нарида, Нилнинг фарб қирғоғида Гиза деган кўҳна шаҳар бор. Шаҳар юқорисидаги чексиз қум тепаликлари устида фалакка бўй чўзган уч катта эҳром тўрт минг йилдан буён турипти. Эҳромларнинг энг буюғи — Хиопс рўпарасида, Гиза шаҳрига тушаверишда шер танли, инсон бошли буюк тош ҳайкал — Абулхаувл¹ ҳам сариғ қум қатламлари орасидан бир депсиниб чиқиб, кучли панжалари билан ерни ушлагани ҳолда, кўксини Миср тупроғига қўйиб, ҳозиргина уч ярим минг йиллик уйқудан кўз очгандай, шарққа тикилганича турибди. Абулхаувл юзларига қараб, ундан: «Мен асрлар бўйи тупроқда жонсиз ётиб, мана, энди ёруғликка чиқдим», «Ўз тупроғимни ҳеч кимсага бермайман, уни бағримга босиб ётибман» ва «Мен Порт-Саидда яраландим, мени ўлдира олмадилар. Мен ҳамма вақт ватанимни қўриқлаб, ҳушёр ётибман...» деган уч фикр ва уч ҳолатни пайқаш мумкин эди. Ҳар куни эртадан кечгача Абулхаувл ва эҳромлар атрофи турли-туман ажнабий сайёҳлар билан тўлади. Ясатилиб, бўйнига қўйғироқ осилган туялар, соябон аравалар, сополдан ясалган фиръавнлар ҳайкали ва турли антиқа ёдгорликлар сотувчи кишилар, мешкобчилар, фотографлар... бу ерда эртадан кечгача изғийди. Қоҳирадан келган энгил машиналар қум тепаликлари устида қўнғиздек югуришади.

Шу атрофда, Гизага туша беришда бир тўда пастқам уйлар ҳам бор. Сиртдан қараганда, кишилар ташлаб кетган чолдиворга ўхшайди. Лекин, аслида бу кулбалар-

¹ Абулхаувл -- сфинкс.

да инсонлар яшайди. Яшаганда ҳам кавакдаги чўл бақаларидек тигиз яшайдилар. Мана шу кулбалардан бирида олтига майда-чуйда болаларнинг онаси — ориқ, кўзлари кўвачадек чуқур, ичига тортиб кетган бева хотин Мона ҳам яшайди. Мона устига узун галабия кўйлак, бошига қора мандийл ўраб, бошмалдоқлари тешиб чиққан чоригини судраб, эртадан кечгача эҳром ва Абулхаувл атрофида тентийди. Қичкина ёғоч қутичага солиб олган сопол ҳайкалчаларни ажнабий сайёҳларга кўрсатиб, сотиб олишларини илтимос қилади. Баъзи кунлари яхшигина савдо ҳам қилади. Қош қорайганда, қум тепаликларига сочилган жингалак соч, қора-қура болалар ўз кулбаларига кириб, Мона атрофига тўпланадилар. Қорин тўйгач, чўзилиб ухлашади. Кенжатоий бўлса Мона тиззасида ўтириб, ориқ онани маҳкам қучоқлагани ҳолда пишиллаб ухлайди. Бундай пайтларда Мона ўтган кунларини, айниқса, Қоҳирада ал Аҳмар маҳалласида яшаган пайтларида темир йўлда ишлайдиган эрининг қамалиб, судга тушиши, ҳовли-жойларини сотиб, бу ерларга келиб қолганликларини эслайди. Ҳаммасидан ҳам ёмони — амалдорларнинг бераҳм, бешафқат эканликларини ҳеч унутгиси келмасди. Ўша йиллари Мона эрини қамоқдан қутқариб олиш учун боласини етаклаб не-не маҳкамаларга бормади. Лекин ҳеч қаердан нажот тополмади. «Британия фуқаросини ҳақорат қилганга нажот йўқ» — дебдилар. Аслида, унинг эри мистер Хебб деган одам билан айтишиб қолиб, унинг юзига тупурган экан. Мана шу тупургани бошига стиб, турмада чириб кетибди. Ўз арабини қадрламайдиган олифта, бўйнига чучвара галстук, бошига шляпа киядиган амалдорларни кўриб, ғазаби қайнарди. Бу амалдорлардан у, йиртқич бўрилардан қўрққандек қўрқар эди. Полисменлар бўлса энг бадтарина; улар ҳатто кулол ясаб берган тўрт-беш қўғирчоқ ҳайкалчаларни сотишга ҳам қўймай «Йўқол, йўқол!» деб ҳайдайдилар.

Мусибатли кунлар секин-аста Монанинг юрагида амалдорларга нисбатан нафрат уйғотди. У ўзига ўхшашли чувринди, фақир араблардан бўлак, яхши кийинган ҳамма арабларни, улар ким бўлишидан қатъи назар, инглиз ноғорасига ўйнайдиган, сотқин кишилар, дерди. Шунинг учун ҳам у эҳром атрофида юрганида ажнабийларга йўлдош бўлган олифта араблардан жирканар, полисменлардан қочар эди.

Мона жума куни эрта билан кулолникига бориб, уч-тўртта қўғирчоқ ҳайкалчаларни олиб келди-да, қутига териб, Абулхауул томон жўнади. Кун қоқ пешинга яқинлашганда, бу ерга кўплаб энгил машиналар кела бошлади.

Инглиз, француз бойлари ярим яланғоч, ҳаёсиз хотинлари билан бирга эҳром ва Абулхауул атрофида айланишар, эҳром тошларига ўтириб, баъзан қўнғироқ осган туяларга минишиб суратга тушишарди. Хонимлар, қумда оёқ яланг юрган араб болаларига ҳайвонот боғидаги маймунларга тикилгандек тикилиб, кулишар, уларнинг қафтларига танга қўйиб, хайр-садақа беришарди.

Бир лаҳзадан сўнг бу ерга қатор олти машина чанг кўтариб келди. Полисменлар ҳам пайдо бўлиб, одамларни молдек гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа қувлай бошладилар. Машина ичидан бир неча ажнабий кишилар, яна бир қанча хонимлар чиқишди. Мона уларнинг гапидан инглиз эканликларини пайқади. Ажнабий меҳмонлар орасида араб амалдорлари ҳам бор эди. Айниқса бир қорачадан келган, хушбичим араб қизи уларни эҳром ёнига олиб бориб, инглиз тилида алланималарни бийрон-бийрон гапириб, тушунтирарди. Инглизлар бўлса қўлларидagi оқ қўлқопларини ечмасдан эҳром харсанглари-ни ушлаб кўриб, араб қизига „Yes“, „O‘Yes“ деб туришарди...

Мона одамлар орасидан ўтиб, қорни катта бир инглиз ёнида турган хонимга ўз ҳайкалчаларини кўрсатди.

— Миссис, булардан ол,— деди Мона араб тилида.

Инглиз хоним Монага ялт этиб қаради-да, унинг нима деяётганини пайқади. Қути ичидаги ҳайкалчаларни қўлидаги қора тўр қўлқопини ечмасдан ушлаб, бир нечасини танлаб олди. «Неча пул туради?» дегандек ишора қилди. Мона икки бармоғини кўрсатди — «икки фунт» демоқчи эди. Хоним сумкасини очиб, қоғоз пул берди. Шу пайт бир новча инглиз хонимга яқин келди-да:

— Булар сохта, сиз ўйлагандек ердан қазилиб топилган эмас,— деди.

— Нега? Булар фиръавнлар-ку,— деди хоним тааж-жубланиб,— мана бу — Нефертити, мана бу — Тутанхотон, Рамзес, Тутмос...

— Э, миссис, бўлмаган гап! Сиз айтганлар музейда. Булар қалбаки.

— Наҳотки қалбаки бўлса?

Шу пайт гапга бир араб амалдори аралашди. У новча инглиз гапини эшитар-эшитмас, Монага қараб ўшқирди.

— Йўқол бу ердан!

— Сизга нима қиялпман, жаноб?

— Нега сохта нарсаларни сотиб, меҳмонларни алдайсан? Пулини қайтар, бу ердан кет!

— Ман қўғирчоқ сотяпман. Қўлда ишлангани ҳаммага маълум. Олаётганнинг кўзи бор-ку. Пулни қайтармайман.

— Тезда йўқол! Бўлмаса полис чақираман!

— Уҳ-ҳў-ў, бунинг дўқини қара-я! Амалингга тупурай сани! Мен сохта ўйинчоқ сотаётган бўлсам, сен бутун Мисримизни сотиб юборяпсан. Кўтаролганингда эҳромни ҳам сотиб юборардинг, жаноб амалдор!

— Безбет!— деди амалдор Монага ўқрайиб, сўнгра ажнабий меҳмонларни нариги томонга олиб кетди. Қорачадан келган араб қизи юриб кета туриб, бир қадамча орқага тисланди-да, амалдорга араб тилида бир нима деди. Амалдор жавоб қайтармади.

Бир муддатдан кейин ажнабий сайёҳлар Абулхаувл томонга тушишди. Мона ҳам уларнинг орқасидан борди. Абулхаувл ёнида у яна бир инглизга қўғирчоқ-ҳайкалчаларини кўрсатиб турганида бояги амалдорнинг кўзи тушиб, тезда юриб келди-да, Монани туртиб юборди. Нимжон хотиннинг оёқлари чалиниб, ерга ағдарилиб тушди. Қутисидаги сополлари ерга сочилиб кетди. Харсанг тош синиқлари устига гурсиллаб тушган Мона бирдам ўрнидан туролмай ётиб қолди. Харсангнинг қиррасига теккан тирсаги зирқираб оғриди. Эрта билан чой ичмай чиққани тучунми, кўз олди қоронғилашиб, одамлар бу ёқда турсин, улкан Абулхаувлни ҳам кўролмай қолди. У ётган ерида бошини сал кўтарди: унинг ерда ётиши Абулхаувлга жуда ўхшарди. Шу пайт бояги яхши кийинган хушбичим араб қизи оқариб, лаблари титраган ҳолда, амалдорга она тилида:

— Нега бу хотинни туртиб йиқитдингиз?! Бу қандай пасткашлик!— деди.

У югуриб бориб, Монанинг қўлтиғидан кўтариб турғизмоқчи бўлди. Мона туролмади. У тупроқ, тош синиқлари устида ётарди. Бир оздан сўнг ўзига келиб, атрофидаги одамларга қаради. Бояги араб қизи Монанинг

енидан ажнабийлар тўдасига борди-да, йўғон бир инглизга қараб:

— Мистер, кўрдингизми, бу амалдор ўз ватандошини кўпчилик ичида хўрлади. Унга минг лаънат! Мен ўз халқимнинг бундай ҳақоратланишига ҳеч йўл қўймайман! Бундай аҳволни кўриб тургунча кўзларим оқиб тушсин! Мени кечирилглар, мен экскурсияни давом этдиrolмайман...— деди. Унинг ранги қув ўчган, оёқ-қўллари дир-дир титраб, ҳансираб қисқа-қисқа нафас оларди.

Мистер таажжубланиб елкасини қисди. Араб қизи тўда ичидан чиқиб, Гиза томон шитоб билан юриб кетди.

— Тўхта! Кейин пушаймон бўласан! Меҳмонларга Абулхаувл тарихини айтиш керак...— деди амалдор жонжаҳди билан қиз орқасидан араб тилида.

— Абулхаувл тарихини ўзинг айт!

— Жавобгар бўласан! Қайт!

Араб қизи қайрилиб боқмади. У шу кетганча тўппатўғри шаҳарга кириб, кўздан ғойиб бўлди. Бу ерда тўп-ланган одамлар ўша араб қизи орқасидан анча вақтгача қараб қолишди. Ерда ўтирган Мона ҳам ўша нотаниш, шаддод араб қизининг орқасидан қараб қолди.

— Бу исён, бунт!— деди семиз мистер. Бундайлар Форуқ салтанатининг кушандаси...

Бир тўда ажнабий сайёҳлар Абулхаувлни шундай қуруқ айланиб чиқиб, тайёр турган машиналарга кириша бошлади. Амалдорлар уларга эҳром ва Абулхаувл тарихига доир гапларни айтиб бериша олмади. Бир зумда олти энгил машина яна саҳро чангини кўтариб жўнаб қолди.

Ерда ўтирган Мона ўрnidан туриб, машиналар орқасидан тикилди. Енгилроқ бўлганда эҳромни ҳам, Абулхаувлни ҳам, қисқароқ бўлганда Нилни ҳам икки-уч бўлак қилиб пароходга ортиб Британияга олиб кетишга тайёр бу серғайрат мистерлар кўз олдидан ғойиб бўлди. Лекин бояги шаддод, хушбичим араб қизи Абулхаувлдек буюк қомат билан унинг кўз олдида пайдо бўлди. Мона бу яхши кийинган зиёли қизга маҳлиё бўлиб қаради. Унинг гапларини яна бир карра эслади. «Маданий кийинган арабларимиз ҳам икки хил экан,— деди у ўзига-ўзи,— бири — одампарвар, сермурувват, эл-юртини севучи; яна бир хили — аблаҳ ва сотқин...»

Шундан сўнг Мона ўрnidан турди-да, этакларини қоқиб, ерга сочилган сопол ҳайкалчаларини йиғиштириб, уйига жўнади. У бора-боргунча бояги араб қизини ўйла-

ди. Унинг помини, қаерлик эканини билолмаганига ачинди. Лекин, у ўша софдил араб қизини чин юрагидан астойдил дуо қилди.

Ғиллар ўтди. Кўп нарсалар унутилди. Лекин қартайган Мона юрагида ўша хушбичим араб қизи ҳамон яшамокда. У ҳозир кўча-кўйда ўша қизга ўхшаш шаддо қизларни тез-тез учратиб туради. Мона ҳозир ҳам ғариб ва фақир яшайди. Лекин фақир яшаса ҳам, ўша қадимги йиртқич ажнабий мистерлар ҳақоратидан қутулганига минг қатла шукур қилади.

1958 йил.

ИБИС ҚУШЛАРИ

(Ҳикоя)

Ҳусайннинг ўн бирдан ўн иккига қадам қўйиб, ишга ярайдиган бўлиб қолгани, бева онасининг кўнглини тоғдек кўтарди. У энди онасининг дастёри бўлибгина қолмай, тоғаси билан бирга қишлоғи жқинидаги пристанга бориб, юк ташишга ўргана бошлади. Бу — аравага қўшилган от ёнида борадиган тойчани эслатарди. Кечқурунлари ўн пиастр¹ пул ишлаб, чарчаб уйга қайтиб келарди. Онаси ҳам супага жой солиб, овқат тайёрлаб, Ҳусайнни кутиб ўтирган бўлар эди. Уғлининг юз-қўллари ювиб, овқат олдида бир оз хаёл суриб ўтиришлари ёшлигида ўлиб кетган отасига жуда ўхшаб кетарди. Бу диққат билан кузатиб ўтирган онасини киши билмас таажжубга соларди. Она ичида: «Полвонлиги отасига ўхшаса ҳам, умри ўхшамасин», деб қўярди.

Ҳусайн болалигида кўп машаққат кўрди. Шу сабабли бўйи чўзилиши билан катталардек сабр-қаноатли, бир иш қилса орқа-олдини ўйлаб қиладиган бўлди-ю, лекин илгаригидек баланд хурмо дарахти тепасига чиқиб, уясида ётган қирғий болаларини кўриб тушиш, кенг бедазорларга ёйилган оппоқ ибис қушларини қувлаш одати ҳали ҳам қолмади. У Нил бўйидаги ям-яшил сайхонликка бориб, ёйилиб, хўрак излаб юрган ибис қушларини томоша қилар, бир гала бўлиб, сайхонлик устида лапанглаб учишларини томоша қилишни жуда яхши кўрарди. Бошқа болалар қўйган тузоқларни кўздан кечириб бўлгандан сўнг, узоқ ўтлоқлардан қайтиб келаётган қўтаслардан бирининг устига сакраб миниб уйга қайтар эди.

¹ Тийин.

Яқинда у оғир юклар ортилган катта кемада Асван, Луксор, Кена пристанларидан ўтиб, Нил дарёси билан Танта шаҳрига жўнади. Йўлнинг олислиги, яна юзлаб майда пристанларда тўхтаб-тўхтаб ўтганлари сабабли, у ерларда бир ойча қолиб кетди. Ҳусайн сафардан қайтиб келиб, қишлоққа кириши билан ҳангу манг бўлиб қолди; оқ қалпоқ кийиб олган аллақандай кишилар ер ўлчаб, қозиқ қоқишяпти. Қўшни уйлардан бир нечаси бузилиб ётибди. Аҳмад деган ўртоғи ҳам ота-онаси билан бу ердан кўчиб кетибди. Қишлоқдан то кенг сай-хонгача чўзилган йўллардаги азим туп хурмо дарахтларини ҳам кесиб, қулатишибди. Ҳусайн ўз уйига етиб бормасданоқ йўл-йўлакай: «Ал Ҳаммуд деган бой завод қураётган эмиш...» деган гапни эшитди. «Завод қурган одам бировнинг уйини бузиб қурадимиз?»— деди ўзига-ўзи.

У елкасидаги юкини ерга қўймай, ҳаллослаганича ўз уйига кириб келди. Касалманд онаси, ўғлининг тоғдай бўлиб кириб келганини кўриб хурсанд бўлди, ўрнидан турди-да, чой қайнатишга киришди. Дарҳақиқат Ҳусайн, бу ерга завод тушяпти, ал Ҳаммуд деган бой уларнинг уйи учун ўн беш фунт¹ пул тўлади, Ассуан томонига кўчиб кетилмаса бўлмайди, чунки бой қандайдир қоғозлар кўрсатди, деган яна қанча гапларни эшитди. Данг қотиб қолган Ҳусайн, ғазабланиб муштумини қисди.

— Биз ҳовлимизни сотмаймиз, биздан нарироққа қура берсин!— деди у уйининг деворларига чирмашиб ўсаётган қирқоғайни гулига тикилиб.— Ҳовлимиздаги хурмони нега кесиб ташлашди?

Она «иложимиз қанча...» дегандек, қумғон ёнида икки қўлини жағига тираб ўтира берди. Кейин уйга кириб, рўмолчага тугилган бир нимани олиб чиқиб, ўғлининг ёнига қўйди. Бу — ўн беш фунт эди.

Кечга яқин ер қазийётганларнинг ёнида пайдо бўлган чиройли енгил машина, бир дамдан сўнг геодезистларнинг ёнига ҳам келди. Ундан сўнг, Ҳусайнларнинг ҳовлиси яқинида тўхтаб, бошига оқ қалпоқ кийган, думалоқ бир одам эшикни тақиллатмай тўппа-тўғри кириб келди.

— Эна! Ҳой эна!

¹ Бир фунт — ўн бир сўм элик тийинга тенг.

— Нима ишингиз бор?— Ҳусайн ўрнидан туриб, юмалоқ одам қаршисига келди.

— Онанга айт, эртага кўчиб кетмасаларинг бўлмайди! Эртага бу ер қазилади!..

• — Кўчмаймиз! Мана, пулингни ол!

— Сансирама, тирранча! Кимсан ўзинг?!

— Нима сабабдан хурмо дарахтимни кесдинг?

— Ий-я...— деди жўрттага бир оз пасайиб юмалоқ одам.

— Уйимга рухсатсиз бостириб кирганинг учун, ҳозир мана бу тош билан бошингга соламан!

Ҳусайн дағ-дағ титраб, ердан тош олди. Ҳалиги юмалоқ одам «нодон» боланинг бу хатти-ҳаракатидан чўчиб, бир қадам орқасига тисланди-да, чўнтагига қўл тиқиб кўмирдек қора бир револьверни олди. Револьвернинг тумшуги Ҳусайннинг қорнига тўғриланди. Юмалоқ одам «тошни ташла» дегандек бош қимирлатди. Ҳусайн тошни ташламай, ўқрайиб тура берди. Бу аҳволни кўриб қолган онанинг капалаги учиб кетди. У югурганича ҳовлига тушиб, юмалоқ одамга ялина бошлади.

— Эртага азонда кўчиб кетамиз, худо ҳақи кўчиб кетамиз. Алдамаймиз, хўжайин. Бу — ёлғиз ўғлим, раҳмингиз келсин... Унинг гапига қулоқ солманг.— Сўнгра она югурганича бориб, Ҳусайннинг қўлидаги тошни юлиб олиб, ерга отди.— Ҳай, болам, ундоқ қилма. Бу иш жанобдан эмас, худодан. Пешонамизга битилгани шу экан. Хужайин ҳеч маҳал бизнинг зиёнимизга иш қилмайдилар. У киши иморатимиз ҳақини тўладилар... Юр, уйга!

Она ўғлининг қўлларидан ушлаб, ичкарига олиб кетаётганида юмалоқ одам ҳам қора револьверини чўнтагига солиб, ташқарига чиқиб кетди. Эртасига эрта билан она-бола уйдаги бор-йўқ мулкани тоғаси қолдириб кетган эшакка ортиб, қишлоқдан чиқиб кетишди. Улар бир муддат йўл юришгач, Ассуан саҳросининг сариқ жазирама қум тепаликлари бошланди. Кета туриб Ҳусайн қум тепаликлари устидан узоқда қолиб кетаётган ям-яшил қишлоғига қаради; кўм-кўк сайхонликлар, тик хурмолар кўзга ташланди. Лекин далаларга ёйилиб эртаю кеч чуғуллашиб, қўшиқ айтувчи ибис қушлари кўринмасди...

Она ва бола қум тепаликдан оша узоқ бир қишлоқни кўзлаб бордилар. Ўз қишлоқлари орқада қолиб, тамом

кўздан йўқолгач, Ҳусайн бир хўрсиниб, онасига гап қотди:

— Энди ҳамма хурмо дарахтларини қириб ташлашади...

— Ҳа,— деди она икки марта калта-калта йўталиб.

— Ҳовлимиздаги қирқоғайни гулимизни ҳам қирқиб ташлашса керак. Ёки қирқишмасмикин? Ахир у халақит бермайди-ку. Нега қирқишаркин-а?!

— Эҳтимол, қирқишмас. Чаман бўлиб очилиб турган гулни қўпориб ташлашга кимнинг кўзи қияди. Худонинг раҳми келса, қирқишмас.

— Ибис қушлари ҳам энди сайхонликка учиб келмайдилар. Сайхонликка бочкаларни уйиб ташлашибди.

— Ибис қушлари одам бор ерда бўлади. Эҳтимол, улар ҳам бизни қидириб, топиб келишар...

Ҳусайн бу гапга ишонди. У терлаб, елкалари ёниб, оёқлари куйиб қум устида бораркан, албатта, ибис қушлари орқамиздан етиб келади, улар одамга ўрганган қушлар, деб ўйларди. Онасининг «ибис қушлари бахт келтиради» деган сўзини ҳам ҳеч эсидан чиқаргиси келмасди.

1958 йил, Тошкент.

БИР ҒАЗАЛ ТАРИХИ

(Ҳикоя)

Бу воқиага анча йил бўлган эди... Уша пайтда Муҳаммад Сидқий ўттиз беш ёшларда, анча хушбичим, келишган йигит эди. Унинг шеърлари матбуотда кам кўринса ҳам, илгари ёзган бир нечта шеърлари билан анжуман ўртасида обрў қозонган эди. Кунлардан бир кун Сидқий маориф вазири муовинининг уйида бўлаётган зиёфатга таклиф этилди. У янги костюмини, шляпасини кийди ва чиройли кўзойнагини бурнига қўндириб, зиёфатга борди. Зиёлilar тўдаси ичида ўтириб, суҳбатга аралашди. Сидқий бу зиёфатга бир шоир сифатида эмас, вафот этиб кетган машҳур отаси ва яна қолаверса, бир чиройли йигит сифатида таклиф этилганини кейинчалик пайқаб қолди.

Катта, данғиллама хоналарда қандиллар ёниб турибди. Европача кийинган амалдорлар гўзал хонимлар билан девордаги суратларга тикилишар, баъзан ҳовлига чиқиб гуллар атрофида айланишарди. Биров шипиллаб араб тилида гапирса, яна биров тумов бўлган одамдек гўнғиллаб, танглайи билан инглизча гаплашарди. Меҳмонлар орасида бир-икки инглиз ҳам бор эди. Бир дамдан сўнг, меҳмонлар яна катта уй ичидаги дастурхонлар атрофига тўпланиб, уй эгасига яна катта мартабалар тилаб, биллур қадаҳларни жаранглатишди. Кейин созандалар серзавқ машқ бошлаб юбордилар. Ичкари хонадан югуриб чиққан ярим яланғоч раққоса буралиб, аъзойи баданини диркиллашиб ўйинга туша кетди... Музика ва ўйиндан кейин, нима ҳам бўлди-ю, бир хоним Сидқийнинг шеър ўқиб беришини сўради. Бошқалар ҳам «қани, қани, эшитайлик» дегандай, Сидқийга кўз

тутишди. Сидқий ўнғайсизланди. Қизарди... Бир нафасдан сўнг ўрнидан туриб: «Отам билан Совет Иттифоқига саёҳат қилганимда ушбу ғазални ёзган эдим», деди-да, бир варақ қогозни қўйнидан чиқариб, ўқий бошлади:

«Жамолинг кўркамун иссиқ, дилинг обод экан Масков,
Кўриб, меҳрингга қондик биз, элинг озод экан, Масков.
Узоқдан Синдибоддек сафар қилдик қучоғингга,
Кутиб дўстларни қанча, бағри кенг, шод экан Масков.
Эзилган бенаволар топиб сендан муроду бахт,
Жаҳонда рўшнолик бахти зиёд экан Масков...»

Сидқий шеърни тамомламасданоқ, уйдан одамлар чиқиб кета бошлади. У шеър ўртасида бир оз тўхтаб одамларга қаради. Одамлар «Бу кутилмаган воқиа»да: саросимага тушиб, нима дейишларини билмай кетма-кет ташқарига чиқиб кетиша бошлашди. Сидқий шеърнинг охирига яқинлашганида, катта хонада фақат уч киши қолди. Шоир ўсал бўлмаслиги учун бир гўзал хоним ёлғиз ўзи чапак чалди...

— Шоир,— деди қолган уч киши орасидаги бўйни ачучвара таққан бир жаноб,— Сиз Масковни бағринг кенг, деб улуғлайсиз. Дунёда Лондон, Париж, Вашингтон деган шаҳарлар ҳам бор-ку!

— Тўғри, улар ҳам бор,— деди Сидқий шеърини буклаб ёнига сола туриб.— Мен уларнинг ҳам катта шаҳарлар эканини инкор этмоқчи эмасман, ҳурматли жаноб. Лекин, бағри кенг, озодликпарвар, одампарварликда мен уларни Масковга тенглолмайман. Мен Париж, Лондонда ҳам бўлдим, Масковда ҳам бўлдим. Ўз кўзим билан кўрганман...

Жаноб лом-мим деёлмай қолди. Сидқий зиёфатдан чиқиб кетди. У кўчага чиққанида, вазир муовинининг ҳовлисида яна созандалар машқига яланғоч раққоса белларини букиб, ўйинга туша бошлаганини йўл-йўлакай эшитди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Сидқий ўз вазифасидан четлатилди. Атрофида жандарма жосуслари ўралаша бошлаганини сезиб, узоқдаги бир қариндошиникига кетди-да, у ерда яширин яшай бошлади.

Йиллар ўтди.

Шоир Сидқий анча вақт жаноблар кўзидан четроқда юриб, матбуотда кам кўринди. Лекин, газеталарда Москва номини тез-тез учрата бошлади. Москва Нил дарёси арабники бўлганидай — Сувайш канали ҳам араб халқи-

нинг ўзиники деган масалани кўтариб, араб халқини ҳимоя қилди. Қоҳирада чиқадиган катта газеталар Москва арабларни қувватлаётганини, у озодликпарвар эқанини ёзиб, анча илиқ сўзлар билан қайд этди. Сидқий бу сўзларни ўқиганида дарҳол ёдига бундан олти йил аввал ёзган «Москов» газали тушди. Газетадаги мақоланинг мазмуни унинг газалига жуда яқин эди. Шу орада, тўсатдан мамлакатда нотинчлик юз берди. Эрталаб радио карнайлари — Англия, Франция ва Исроил кўшинлари, ҳарбий ҳаво кучлари Мисрга ҳужум бошлаганликларини, Порт-Саид қаттиқ бомбардимон қилинганини маълум қилди. Ҳаёт-мамот уруши бошланиб кетди. Шаҳарлар вайрон бўлиб, бегуноҳ ёшу кексалар қурбон бўла бошлади. Ўз ерини мудофаа қилгани — Сувайшни империализмга бермаслик учун Сидқий ҳам қўлига қурол олиб, жанг майдонига жўнади. У тупроқда ётиб, ўқ узаётганида кўз олдига вазир муовинининг зиёфатидаги бўйнига чучвара таққан жаноб кўринди. Сидқий ичида: «Хурматли жаноб, мана сизга Лондон, Париж! Улар ўн минг миля йўл босиб келиб, ўз уйимизда бизни отиб ташлаб, мамлакатимизни таламоқчи. Агар энди ҳам кўриб пайқамасангиз, икки кўзингиз оқиб тушади!» деди. Даҳшатли қирғинлар авж олиб, Миср шаҳарлари бирин-кетин босиб олинаётган бир даврда, жаҳон бўйлаб баҳодир Москванинг садоси янгради. У босқинчиларга тик қараб, урушни дарҳол тўхтатишларини, Миср тупроғидан чиқиб кетишларини қаттиқ туриб талаб қилди. Агар империализм сурбетлик қилса, унда тинчликпарвар араб халқини ҳимоя қиламиз, деди Москва. Арабларнинг ўзлари: «Дўстимиз Совет Иттифоқининг ультиматумидан кейин қутурган империализм ўз қонли қўлини Мисрдан тортди...» дейдилар. (Бу сўзни буюк адиб Маҳмуд Таймур ва шоир ал Ҳамисий бир неча бор айтганларини Мисрда ўз қулоғим билан эшитганман. *Автор.*) Уруш тугагач, шоир Сидқий яна нашриётда ишлаб, янги шеърлар ёза бошлади.

Яқинда шоир Сидқий Қоҳира университетидаги адабий кечага таклиф этилди. Шоир келгандан сўнг, шеър ўқиши шарт. У минбарга чиқди. Залда ўтирганларнинг асосий қисми студентлар — қизлар, йигитлар эди. У аввал бир-икки ошиқона шеърлар ўқиди. Сидқийнинг ёқимли овози, ҳофизаю ҳаяжони шеърга жон киритиб юборарди. Залда бўйнига чучвара таққан бир

одам ҳам ўтирарди — у дарҳол шоирга ўша машъум зиёфатни эслатди. У сарғайиб, йиртилган эски бир қоғозни олиб, кўзойнагини тўғрилаб, ғазал ўқий кетди:

«...Кўриб, меҳрингга қондик биз, элинг озод экан, Масков...»

У бир неча мисра ўқиши билан одамлар ичида шов-шув йўқолиб, сув қуйгандек жимлик пайдо бўлди. Залдагилар диққат билан минбарга тикилишди. Кимдир ёнидаги шеригига гап қотган эди, ўнлаб киши «Тсс-тсс!..» деб, уни жим қилиб қўйди. Коридорда юрган студентлар ҳам югурганча залга киришди. Университет дарвозасига чиқаверишдаги кенг вестибюлда турганлар ҳам бирданига залга ёпирилишди. Залга одам тўлиб, орқароқда қолганлар бўйниларини чўзишарди. Залдаги нотинчликни кўрган Сидқий ғазални охирига етказмай, тўхтади. У яна бир нафас тўхтаб, залга қараб табассум қилди, «Қайтадан ўқинг!», «Яна бошқатдан ўқилсин!» деган овозлар кўтарилди. Сидқий «маъқул, биродарлар» дегандек бош қимирлатди-да, стакандаги сувдан бир қултум ютди. У яна залга боқди. Зал лиқ-лиқ одам. Эшиклар ҳам очиб қўйилган, коридорда ҳам одам. Бутун Миср шу ерга тўплангандай.

Сидқий ҳаяжон ичида андак титраб, шеърни қайта бошдан ўқий кетди:

«...Узоқдан Синдибоддек сафар қилдик қучоғингга,
Кутиб дўстларни қанча, бағри кенг, шод экан Масков...»

Сидқий шеърни ўқиб бўлиши билан залда момақалдироқдек қарсақлар гумбурлади. Ёшлар қарсагида тенгсиз бир куч бор эди. Уларнинг юзларида шодлик, мамнуният алангаланар эди. Тоғлар қулаганда ҳам бунчалик кучли гумбурлашлар бўлмаса керак. Зал икки минутгача қарсақ чалиб турди. Сидқий ўнг қўлини кўксига қўйиб, ташаккур айтди, бош қимирлатиб қўйди, табассум қилди... Барибир қарсақлар гуриллай берди. Сидқий ҳаяжон ичида залга тикилар, унинг кўз олдида жингала соч, кўкраги очиқ студентлар, хизматчилар, сочи оқ профессорлар, муаллимлар шоирни қизғин табриклашиб, тик туришарди. Дунёда шоир киши учун бундан аъло мукофот бўлмайди. Халқ фақат севикли шоирга тик туриб чапак чалади.

1958 йил, Тошкент.

ОҚ МАРМАР

(Повесть)

I

Күчсизгина эрталабки шаба-
да тўпгача аранг етиб бор-
ди-да, кейин қизиган қум-
лар бағрига сингиб кетди.
Тўпдан сўнг ҳар кунгидек
ҳаво қизиб, тақир ва шўр
тупроқ ерлардан кўтарилган
ҳарорат дамга ура бошла-
ди. Иссиқ ва дим. Гўё найза
бўйи келиб қумликлардан
кўтарилган қўнғир чанг ичи-
да тухум саригидек кўриниб
турган қуёш чексиз саҳро-
ни қўрғошиндек эритиб
юбормоқчи бўларди. Баъзан
қаноти сийраклашиб, чўл-
тоқ тароқ бўлиб қолган
дашт қузғуни ер бағирлаб

учиб, анча нарига бориб қўнар, олисдан туриб
карвонсарой томонга қарар, увода патларини ҳур-
пайтириб силкитар, карвонсарой ичида донлаб юр-
ган беш-олтита товуқ ҳам четан арава соясига тўпланиб,
тинмай ҳансирашар, томоқларини лиқиллатиб, баъзан
дашт жимлиги ичра бирдамгина кўз юйиб мизғишар ва
яна от-уловнинг ер тепиниб, дукурлашидан чўчиб дарҳол
кўзларини очишарди. Карвонсаройдан ташқарида бўлса
икки оёқлари боғлиқ беш-олти туя ҳаққачоқлаб юриб,
янтоқ қовшар. Жулдур юнглари тўкилаётган кекса бир
туя саройнинг қулаган дарвозаси ёнида янтоққа ҳам
бўй чўзмай, оғзидан кўпик оқизиб жазирама офтобда

маст бўлиб турарди. Икки томонга қайрилиб тушган ўр-
качлари ёмғирда қолгандек намчил эди.

Карвонсарой ичидаги от-улов тинмай ҳансирайди. Човига, кўзларининг жиягига ёпишиб олган итпашшалар бир дамгина йўнғичқа ейишга қўймайди; бечора ҳайвонлар ер тепинади, пишқиришади, думлари билан савашади, лекин пашшалар ҳеч қаёққа кетмайди, гувиллаб учиб, қайтадан от-уловларнинг танига ёпишади, қонини сўради. Тажанг отлар баъзан кишнашиб, бир-бирини тепишади, тўполон қилиб, карвонсаройни бошлашига кўтаришади.

Деворлар остидаги сояларда чўзилиб, дам олиб ётган қуллар—олтмишга яқин ҳар хил ёшдаги кишилар, отларнинг кишнаган овозидан ҳам уйғонмай, данг қотиб ухлашади. Бир-икки аравакаш йигит югуриб келиб, отларнинг жанжалини тўхтатишади, сарой ўртасидаги қудуқдан сув келтириб отларга тутишади.

Карвонсарой ёнидан уч йўл ўтади; уларнинг бири — Сақар йўли деб аталиб, жанубга томон кетади. Иккинчи йўл — дарё бўйлаб шимолга — Дорғонота томон кетади. Туя карвонлари Дорғонота орқали тўғри Хивага, ундан сўнг Урганчга кириб боради. Учинчи йўл—Фароб йўли аталиб, у тўғри дарё бўйига олиб боради, Амударёдан ўтгач Фароб, ундан кейин Олот келади ва шунақаси Бухорога олиб боради. Фаробдан сузиб кетган қайиқлар Дояхотин, Дорғонота, Тупроққалъалардан ўтиб, тўппа-тўғри Чалишга боради...

Карвонсаройдан Фаробга кетадиган арава йўлининг четига уйиб ташланган катта-катта харсанг тошлар, япалоқ, сайқал берилмаган мармарлар, ундан нарироқда узун ҳодалар, арча ёғочларининг телва-тескари ташлаб қўйилиши шу бугун-эртаёқ бу ердан олиниб кетилишини билдирарди. Баъзи тошлар йўл ўртасига тушиб қолиб, четан араваларни айланиб ўтишга мажбур қиларди.

Харсанг тошлар орасида ҳавонинг иссиғлигини писанд қилмай юрган икки яланғоч, қорачадан келган бола тош майдаларини олдиларига тўплаб олиб, йўлнинг четида қаққайиб турган юмронга отишарди. Тапиллаб тушган тошлардан чўчиган сариқ юмрон лип этиб тешикка кириб кетарди, яна бир дамдан сўнг юзага чиқиб, қоққан қозикдек гўдайиб турарди. Болалар тош отишар, панжаларини ёзиб, гўё йўлбарсдек даҳшат сочиб, ҳур-

пайишиб юмронни қўрқитишарди. Юмрон инига кириб кетди дегунча ингичка овозларини барала қўйиб, қаҳқаҳлашар, яна бориб харсанг тошлар орасига яширинишарди.

Икки гўдакнинг ўйини, кулкиси мозордек сўлғин сукунатни бузиб, бу ерда ҳам ҳаёт борлигидан дарак берарди. Улар жимжитликка бўйсунмагандек, офтобнинг ёндиришига ҳам қарамай худди қулунлардай югуришар, қийқиришар, муғомбир юмроннинг тумшуғига тош билан туширишни мўлжаллашарди.

Нега бу икки гўдак даштда юрибди! Буни аниқроқ айтиш қийин, албатта. Улар аравага қўшилган она от ёнида юришни ўрганмоқ учун эргашиб бораётган тойчаларни эслатишарди...

Ҳали кун қайтмасданоқ, бирдан карвонсарой ичида жонланиш пайдо бўлди. Сояларда ётган ярим ялангоч, юпун кишилар дарров ўринларидан туриб, қоқиниб, пешоналарни танғиб боғлашди; ҳамма сарой дарвозасидан кириб келган отлиққа: бошига катта чўгирма, этининг қўнжиги қамчи суқиб олган соҳибга қарайди. Соҳиб ғазабнок кўзлари билан одамларни бир-бир кўздан кечиргач, бир кишини чақирди:

— Эй, Жуманазар, бунда кел!

Яғриндор, соч-соқоли ўсган ўрта яшар бир киши соҳибнинг ёнига келиб қўл қовуштирди.

— Ун чоғлиқ одам билан бу кеча,—деди жиддий бир тусда соҳиб,—катта тошларни олиб, Чалишга жўнамоқ лозим. Мармар тошлар эҳтиёт сақлансин, синмасин. Бақувват йигитлардан ол!

Жуманазар орқасига қайрилиб, харсанг тошлар уюлиб ётган ерга кетаётган қулларнинг тўдасига қўшилиши биланоқ, от устида турган соҳиб яна бир кишини чақирди:

— Эй, сен ҳам бу ёққа кел!

Яна бир ўрта яшар, баланд бўйли киши соҳибнинг ёнига келиб, қўл қовуштирди. Соҳиб унга ҳам илгариги мазмундаги сўзни такрорлаб, охирида қўшиб қўйди:

— Тошни эҳтиёт сақланг. Қиммат баҳо тошлар. Хивада усталар мунтазир. Буюмларни етказгандан сўнгра хон ҳазрати олийлари фармони билан сизларнинг ҳам аксарларингиз ўз эл-юртларингизга кетасиз...

Новча қул ғамли юзларига фотиҳа тортди-да, тошлар уюлиб ётган томонга қараб жадал юриб кетди.

Орадан кўп ўтмай зил тошларни елкаларида кўтарган кишилар дарё четида турган катта қайиқлар, соллар томон чумолидек ўрмалаша бошлади. Бояги икки қора бола бўлса икки тошни аранг кўтариб, инқиллаб, ҳаммадан аввал олиб бориб қайиққа қўйди-да, ўзлари ҳам ўтириб олишди. Улар қалқиб турган қайиқнинг ичида ҳам шўхликларини қўйишмасди, нима бўлса ҳам, ишқилиб қайиқ тезроқ дарё юзида сузиб кетса...

Иш қизигида ўттиз чоғлиқ туя карвони қумликдан чиқиб карвонсаройга кириб жойлашди. Тошлар уюми ёнида гўдайиб турган соҳиб ҳам саройга кириб кетиб, анча вақтгача йўқ бўлиб кетди. Шу куни, Хива яна нотинч бўлиб қолгани, хон қанча навқару қорачирик тўплаб, Қипчоқ ва Шуманай устига бостириб кетгани ҳақида гап тарқалди. Дейнавандан келган бу туя карвони тарқатган хабар харсанг тошлар орасига ҳам кириб, бир зумдаёқ қулоқдан қулоққа ўтди. Серқирра, оғир бир тошни кифтидаги увада устига қўйиб, эгилиб, битта-битта қадам ташлаб кетаётган Жапақбой, тошни ерга гурс этқизиш ташлади-да, бурнининг учидан оқаётган терни бармоқлари билан сидириб, Жуманазарга қаради.

— Оға маған айт, не деб суйлий?

— Шуманай эли бош кўтарибди,—деди Жуманазар,—тусиндинг бе!

— Тусиндим-ов,—деди Жапақбой бош чайқаб,—жаман бўлди... Қон бала-чақади чапади...

Жапақбой жулдур тўнни юмалоқлаб елкасига олди-да, ердаги қиррали тошни тўмтоқ бармоқлари билан ушлаб, бир-икки унналиб кўрган эди, ердан узолмади. У Жуманазардан уялиб, яна бир-икки унналиб кўрди, бўлмади. Шундан кейин носқовогини олди-да, бир-икки уриб, тупроқ бўлган кафтига тўкди. Қўлини узатган Жуманазарга ҳам берди. Тошни ердан уза олмаганига тани-жонидан мадори кетганига таажжубланиб, Жуманазарга қаради. У яна унналаётган эди, Жуманазар ёнидан ўтиб кетаётган норғил, кўкраклари пахса девордек қалин, елкалари қуёшда куйиб, пўстлоқ ташлаб юборган Мардонқулга гап қотди:

— Мардон, тошни ол!

Мардон Жуманазарга ялт этиб бир қаради-да, шу дамнинг ўзидаёқ энгашиб, ерда ётган катта зил тошни бир гувраниб азот кўтарди. Салкам сандиқдай харсанг

лип этиб, азаматнинг елкасига қўнди. Тошни қоқ белидан сиқиб турган икки билагигаги пай-мускуллари сапчадек юмалоқ бўлиб, ўйнаб чиқди. Олдинга чиққан, тепадек қалин кўкси, тўшлари тарам-тарам бўлиб кетди. Тош залварида оёқ бармоқлари керилиб, бургутдек ерни маҳкам чангаллаб турарди. Елкадан қаттиқ эзиб турганига қарамай, у ўзини эркин тутар, қарашларида рўпарасида турган ёши катталарга нисбатан итоаткорлиги сезилиб турарди. Туташ қошлари, қирра бурни ўзига ярашиб, чўғирмани бостириб киявериш натижасида бир оз эгилиб қолган қулоқлари ҳам сезилмай, девкор қоматига муносиб эди.

Мардонқул тошни кўтариб, олдинга бир қадам босиши биланоқ, Жапақбой эътироз билдирди:

— Жўқ, елкамга қўйиб жубор!

— Ўзим олиб бораман, қўявер.

— Жўқ, жўқ!

— Огам айтди!

— Ўсундай бўлса ҳам, мейли, елкамга қўйиб жубор, иним,— деди Жапақбой Мардонқулнинг йўлини тўсиб,— берағўй, бир кушимни синаб кўрмоқшимин.

Мардонқул кулимсиради-да, кейин тошни Жапақбойнинг жулдур тўни устига авайлаб қўйди. Жапақбой йўрғалаб кетгач, Жуманазар Мардонқулга «ўтир» дегандек ишора қилди. Мардонқул тош устига чўкди.

— Соҳиб айтди: ўн киши бўлиб мана бу икки катта тошни олиб кетарканмиз... Беш ботмонча келиб қолар.

— Бемалол.

— Майдалари солда кетармиш.

— Ҳа-ҳа,— деди Мардонқул тошга қараб қўйиб.

— Сен бўлсанг, Жапақни ҳам, ундан сўнг Хидир — туркманни, анов Ўразни, Мусулмонқулни... Ўнта бўлдикми?

— Мусулмонқул ака, Ўраз оталарнинг болалари билан ўн учта бўлдик.

— Бўлади... Хабар қилиб қўй!

— Яхши,— деди ўрнидан қўзғалиб Мардонқул.

У узоққа бормай йўл ўртасига тушиб қолган катта бир тошни ердан узиб олиб, елкасига қўйган эди:

— Ҳой бола, жонингда қасдинг борми! Ерга қўй!— деди Жуманазарнинг аччиғи келиб,—ахир бу бир киши кўтарадиган тош эмас, ўзингни майиб қилиб қўйсан.

Бундай тошларни кўпчилик бўлиб, судраб олиб борамиз. Қувватингга қойилман, лекин ўзингни бир оз сақла. Қирқ йўлбарснинг қуввати бор йигит экансан.

— Ога, майли. Бу ёғи яхшилик-ку. Озод бўламиз...

— Ҳа... Лекин, бу тошни кўтарма!

Мардонқул қулоқ солмай тошни дарё бўйига зингиллаб олиб кетди. Жуманазар қойил қолиб, мийиғида кулиб қўйди-да, оғзидаги носни ерга пуркаб ташлаб, қўзивоё тарвудан каттароқ тошни гарданига олиб кетаётганида, Саримсоқ деган бир чолнинг оёғига тош тушиб кетиб, йўл ўртасида «вой-войлаб» ўтирганини кўриб қолди. Мажақланиб кетган бошмалдоғидан тирқираб қон оқарди. Мусулмонқул унинг оёғини латта билан боғлаётганини кўриб, тўхтамай ўтиб кетаверди. У, анча жойга боргунича ҳам Саримсоқнинг оҳу фиғони, сра-чора аламига чидамай сўкинаётгани қулоғига чалиниб борди. Мусулмонқул Саримсоқни елкасидан кўтариб ортмоқлаб, сояга олиб бориб туриб, йўл-йўлакай насиҳатомуз гаплар ҳам айтарди.

— Фалокат-да. Ҳар иш худодан. Хон ҳазратларини сўкманг, соҳиб пайқаб қолгудай бўлса, яхши бўлмайди.

— Э!!!

— Ҳазрати олийлари фармон чиқариб, бизга ўхшаш гариб-мўминларни ўз элига қайтариб юборармишлар. Бу мужда.

— Э, ёшули! Хон уруш қилаётир.

— Лаббай, яна туркманлар бош кўтарибдими?

— Шуманай устига келибди.

— Ёппирай, ғайри динлар яна бор экан-да?

— Билмайман...—деди у инграб.

— Худо деяверинг, худо десангиз тузалиб ҳам кетасиз, мушкулингиз ҳам осон бўлади. Эртаю кеч худо деяверинг... Ҳамма нарса худодан.

— Вой, оёғим, вой...

— Оғир бўлинг,—деди Мусулмонқул Саримсоқнинг эзилган оёғини силаб,—бандаси бу дунёда қанчаки кўп азият чекса, у дунёда фароғат топармиш. Имом Ҳасанин Карбалода шаҳид қилганларида Ҳазрати Али шери даргоҳ тишларини тишларига қўйиб, худо таолога шукр келтирган эканлар...

Вой, вой... ярамга шўртупроқ тушганга ўхшайди... ачишиб кетаётир... Тирноғим осилиб қолибди, секин олиб ташлай қолинг. Вой...

Кеч кира бошлади. Кун бўйи далаларни хумдондек қиздирган қуёш ғарбда, узоқ қум тепаликлари устида, негадир ботиб кетгиси келмай «яна ёндираман, куйдираман» дегандай дарғазаб турибди. Эрталабки кучсиз шабада дарё томондан учиб келиб, қора терга ботиб харсанг ташиётган кишилар баданига қанотини уриб ўтди. Чигирткаларнинг чириллаган овози, бўталоқларнинг эркаланиб бўзлагани, карвонсаройдаги отларнинг кишнаши дала бўйлаб тарқала бошлади.

Кечки салқинда ўн чоғлиқ азамат катта тошлардан бирига ёпишиб, уни аранг ердан силжитиб, тўнкариб олдилар. Шундан сўнг, қандай қилиб дарё бўйига олиб бориб, қайиққа солишни ўйлашди. Карвонсаройга кириб кетган Жуманазарни ҳам кутишди. Беш ботмонча келадиган, қиррадор бу мрамор тошни ердан узиб олиш мумкин эмас. Катта харсангларга елкасини тутиб турадиган Мардонқул ҳам аввал бир-икки ўзини чоғладида, кейин пахса тагида қолган бақадек бўлиб қолишига кўзи етиб, кексалар гапига қулоқ солди.

— Деви-ахраманд тоғни қулатиб юборганда,— деди Мусулмонқул тош атрофида чўққайиб ўтирган тўққиз чоғлиқ кишининг диққатини ўзига тортиб,— Рустами-достон чап оёқлари билан чунон тепиб юборган эканларки, етти қават осмонга чиқиб кетган экан. Шу аснода бизга ҳам бир Рустам даркор бўлиб қолди.

— Рустам эмиш,— деди тўнғиллаб, энсаси қотиб Хидир.— Ана Рустам! (Мардонқулни кўрсатди.) Қаери кам? Лекин бу тошни кўтариб бўлмайди. Қани, қария,— деди у Уразга,— бир фикр қилинг. Фикр билан бу тошни енгил қилиб бўлмайдами?

— Бўлади,— деди анча кексайиб қолганига қарамай қаддини анча тик тутиб юрадиган Ураз чол,— фикр қилган яхши... Лекин ана Жуманазар келаётир, Жуманазар, қани ўзинг айт, тошни қандай олиб борамиз?

— Фароб йўли дарёгача қия,— деди йўғон овози билан Жуманазар,— пишанг билан думалатишдан бошқа илож йўқ.

— Тўғри,— деди Ураз чол,— ҳўкиз билан тортиб бўлмайди, кўтариб ҳам бўлмайди. Остига пишанг суқиб, думалатган маъқул.

— Маъқул,— деди Мусулмонқул ҳам,— қани азаматлар бир фотиҳа тортиб юборинглар. Оо-омин!

— Мардонқул,— деди буйруқ аломати билан Жуманазар,— бошла! Пишанг ёғочни қўлга ол!

Мардонқул тоғдек елкалари билан бир гувраниб, харсанг тош тагига тиқилган пишанг ёғочни азот кўтарди. Бир ҳўкиз гавдасича оқ мармар тош қалдираб, икки газча ерга сурилиб ағдарилди.

— Қани, бўшашманглар!— деб Жуманазар, Ҳуз, Жапақбой, Хидир туркман ҳам қўлларидаги пишанг ёғочларни харсанг тош тагига, ёнига тираб, тошни олдинга сура кетдилар. Жуманазар бўлса Мардонқулнинг шижоатига қараб туриб, кулимсиради.

Саҳрода «Ҳа, қани бўл!» «Бўшашма!» «Итар-итар!» «Чапдан ол!» деган ҳайқириқ, бақириқ овозлари ҳамма ёқни тутди. Улкан тошни чумолидек тортқилашиб итаришиб, дарё томон суриша кетишди. Мусулмонқул билан Ҳуз чол тошни суриш ўрнига кўпроқ халақит бера бошлагач, Мардонқул уларнинг четга чиқиб туришларини сўради.

— Қариялар!— деди Жуманазар дарҳол сезиб, пешона терини бармоқлари билан сидириб,— ҳали йўлимиз олис, иш кўп... Сизлар қумғон қайнатасиз... Йўлга ўтин тайёрлаб олинглар. Тўрни ҳам тайёрлаб қўйинглар!

Икки кекса ҳайқириқ ичидан суғрилиб чиқишиб, карвонсарой томонга кетишди. Қолган саккиз азамат харсанг тошни думалатишда давом этди. Тошни олиб боришгач, дарё қирғоғи билан кема четига териб қўйилган ёғочлар устидан секин, авайлаб пастга туширишганида, каттакон, ялпоқ кема тош залваридан қалқиб, ўйнаб кетганида, унинг бир бурчагида турган икки бола кўзларининг ола-куласи чиқиб, кема эшакларига ёпишишди. Кеманинг бир томони қияроқ бўлиб қолди. Ёғочлар устидан ҳатлаб пастга тушган Мардонқул, тилиниб, қон чиқаётган билакларига ҳам қарамай, узун ёғочини тош тагига тиқиб, уннала-уннала тўғрилади. Кўнгли андак саранжом топгач, яна илгариги ашуласини барала қўйди:

Қошингни қароси ювса кетарми,
Сенингдай тоза гул боғда битарми...

— Айт иним, айт! — деди кифтларини, бўйнини чақаётган чивинларни белбоғи билан ураётган Жуманазар очилиб,— бу ёғини ҳам айт, азамат!

Мардонқул қўлидаги ёғочини кемага қўйди-да, эски тўнининг устига чордана қуриб ўтирди. Билагадаги чивинни шапалоқлаб ўриб, бир зумлик жимликдан кейин, дарё шов-шувини ҳам босиб кетадиган баланд овози билан қўшиқни давом эттирди:

Сани излаб борган одам боласи,
Интизорлик билан шунча кутарми...

Дарё четида чўққайиб ўтирганлар юзида бир табассум аломати пайдо бўлди. Кўни билан жазирамада жизгинак бўлиб, зилдек тошлар эзган яғринларни дарё шабадаси силаб ўта бошлади. Лекин, чивин жонга тегарди. Мардонқул бўлса қўшиқни тўхтатмади:

Айвонингни олдин айланма солма,
Қаро гўзим суйган ёрингдан қолма.
Ошиғлигимизни пайқаб, ўзгалар
Алдаб сўрасалар, бўйнингга олма!

Алимни узатдим балхи тутлара,
Гетма деб йиғлодим олис юртлара.
Гатдинг сен қалбими юз пора этиб,
Ишқи-ҳижронингдан сийнамда яра..

Гул узмагай эдинг, сўлмагай эдим,
Сани мунча яхши гўрмагай эдим.
Сани мунча яхши гўриб, мен ёниб
Йўлингда девона бўлмагай эдим...

— Кам бўлма, ўзимизнинг Мардона йигит! — деди Жуманазар Мардонқулнинг кифтига ўриб.

Дарё четида бурқсиб, сасиётган қумғон шақиллаб қайнаб қолди. Лекин, шу орада ўралашиб юрган Мусулмонқул ота қаёққадир ғойиб бўлибди. Томоғи қақраган Жапоқбой ўрнидан туриб, чолни ахтара бошлади. Анча олисда, янтоқлар орасида намоз ўқиётган Мусулмонқулга кўзи тушган Жапоқбой яна юрагига сабр тўплаб, чўққайиб ўтирди. Бир дамдан кейин дарё қирғоғига ўтиб, юз-қўлини ювишга тутинди.

Амударё бўлса қирғоқларга лим-лим тўлиб, жимирлаб оқиб ётарди. Дарё устида ўн тўрт кунлик ой ярқирар, кечки шамол қамишзорни тичмай шовиялатарди.

III

Ойдинда ҳар хил тошлар солинган икки катта сол, ундан сўнг кетма-кет уч-тўрт катта-кичик кемалар Фароб ёқишидан (пристанидан) Дорғонота томон су-

зиб кетди. Бу йилги саратон бошқачароқ келиб, шу ойларда анча пасайиб қоладиган Аму, далалар бўйлаб ёйилиб, гирдоб ўраб, баъзи ерларда икки, учга бўлиниб, тенгсиз бир куч билан айқириб оқарди. Сол ва қайиқлардан анча кейинда, унча катта бўлмаган елканда катта қора чўгирмасини кийиб олган соҳиб ўтирарди. Унинг ёнида уч навкар ҳам бор. Мармар тошлар ортилган қайиқлар бир-биридан анча узоқлашиб кетди. Олдин сузган икки катта сол кўз илғамас олисларга кетиб қолди. Оғир кемаларнинг эшкаклари тинмай шўлп-шўлп сувга ботарди. Баъзан тўлқинлар кемани лопиллатиб, мувозанатини бузиб, ёнламасига қайириб юборар, оғир тошлар эса кемани дарё тубига қараб тортарди.

Икки улкан, қиррадор оқ мармар тош ва яна бунинг устига соҳибнинг зўрлаши билан бир қанча майда тошлар ортилган катта кема елкандан олдинда, сол ва кемалар карвонининг орқасида секин сузиб келарди. Фароб кечувидан беш чақиримдан мўлроқ йўлни сузиб ўтгунгача, ҳеч кимнинг дами чиқмай, тумшукда ўтирган Жуманазарга, баъзан ўнгдаги биринчи эшкакни ураётган Мардонқулга қараб-қараб қўйишарди. Кема жуда оғир бўлганидан дарё суви кеманинг четидан икки қаричча пастда турарди. Эшкаклар эҳтиёткорлик билан секин-секин ташланар, кучсизгина тўлқин лопиллатса, ҳаммадан аввал дўпписига зоғора нон солиб, еб ўтиришган икки боланинг кўзи олакула бўларди. Кема бир неча чақирим йўлни ўтгач, одамлар юзидаги жиддият тарқалиб, ора-чора гап бошланди. Кеманинг думида ғужанак бўлиб, оҳиста аллалашдан мизгиган Мусулмонқул дамба-дам зағчадек кўз очиб одамларга, ундан кейин дарё сувига қараб қўяди; диққатини тортадиган ҳеч нима кўринмагач, неварасига қарайди, у ҳам жойида ўтирганини кўргач, хотиржам бўлиб яна аста кўз юмиб, эчкиники каби чўзинчоқ калласи-ю, чўққи соқолини осилтириб нишанга кетади... Ўраз чол бўлса чивиннинг дастидан белбоғи билан бошини ўраб олиб, Мусулмонқулнинг нишига тикилиб ётади.

— Қани, ука, кечаги ҳикояни бошла!— деди Жуманазар мўйловини силаб Мардонқулга.

— Оға, қайси бирини?

— Бибижонни.

— Қўшиқ айтиб бера қолай?

— Қўшиққа ҳам гал келади.

— Менинг ҳасратим кимга керак, оға?

— Ҳай, тентак, гапир, кўнглинг бўшайди. Ҳасрат битта сендами? Ман асли Марвданман, ўз элимдан ажралиб, асир тушиб, қул бўлиб юрганимга йиғирма йил бўлди. Хотиним, икки яшар ўғлим қолиб кетди. Кифтимга қара! (Унинг кифтида қиздирилиб босилган тамға изи бор эди.) Энди мен қаерга борсам ҳам қул деб ушлайдилар. Жапоқбойнинг елкасини ҳам кўр. Тамға! Сизлар фармон дейсизлар..

— Ундоқ дема, жигарим,— деди кўзини чақчайтириб Мусулмонқул,— фаришталар омин деб юборади, асло ёмон сўзни тилга чиқарма... Ҳаммамиз ҳам ҳазрати олийларининг фармонларидан умидвормиз. Ман ўзим қишлоғимизнинг ғассоли эдим, бир савдоки тушиб, уч ойдан бери қуллар ичида қул бўлиб юрибман. Утган ой Чалишдан чиқишда соҳибнинг ўзлари ўз оғизлари билан айтганлар. Бунда сарсону саргардон бўлиб юрган жумла мўмин эл-юртига, бола-чақасининг ёнига кетади, деган гапни Хивада ҳам ўз қулоғим билан эшитганман...

— Эшитган бўлсангиз жахши...— деди кулимсираб Жапоқбой— Хонинг Шуманайни саваб, чопажатир, қарт!

— Утағаси,— деди яна Мусулмонқул эчки соқолини силкитиб,— ноумид шайтон. Худо таоло хон ҳазрати олийларининг кўнглига меҳри-шафқатни солса ажаб эмас. Ун саккиз минг оламни игнанинг тешигидан ўтказиб юборишга қодир облои карим, биздек мўмин бандаларни сзод қилиб юбораман деса, ҳеч гап эмас. Ишқилиб дилингизда эртаю кеч «Ло-о-илоҳа илло анта субҳона-ка...»ни такрор-такрор айтиб юринг. Мен ҳар куни бир мингу бир юз марта айтаман. Кечқурун неварам учун ҳам бир мингу бир юз марта айтаман.

Бақрайиб қараб қолган Жапоқбой, нима дейишини билмай, Жуманазар билан Мардонқулга қаради-да, кейин эшкакни яна сувга ура бошлади.

— Мардон, қани Бибижонни айт,— деди Жуманазар,— ўн саккиз ёшдами?

— Шундай.

— Ҳақиқатан чиройлими?

— Шундай, оға. Ҳали бундай қиз дунёга келмаган. Оға, сзод бўлсак сизни қишлоғимга олиб бораман. Албатта олиб бораман.

— Бораман, ука. Бораман,— деди Жуманазар бе-
ихтиёр кўзига тўлган ёшни одамларга сездирмай ар-
тиб ташлаб.

— Питнакдаги қазув вақтида кўтарилган ғалаён,—
деди Мардонқул,— кучайиб кетиб, элликбошини ўлди-
риб қўйганимиздан сўнг, орадан икки кун ўтар-ўтмас
хоннинг туркман навкарлари қишлоққа бостириб ки-
риб, чопқин бошлади. Ғалаённинг кўтарилишига сабаб,
бир таноб, ярим таноб ери борлар ҳаммаси оға-иниси
билан қазувга чиқиб, батқоқ ичида бўлса-ю, ери катталар
амалдорлар маоб бўлса. Элликбоши пора олиб, одам-
ларни олди-сотди қилиб юборгани ҳам фуқаро ғаз-
бини келтирди. Мана шундан кейин ғалаён бўлиб кет-
ди. Хон навкарлари чопқин қилганларида аксар халқ
қумга қочди. Тутиб олинганлар ичидан беш кишининг
бошини кесдилар. Улар орасида менинг оғам ҳам бор
эди. Бизларни Хивага ҳайдаб келдилар. Бир ярим йил
Қўшдарвоза ёнидаги зиндонда ётдим. Мана бир йил-
дан буён ишлаб юрибман. Питнакда тутиб, қўллари-
мизни боғлаганда Бибижон йиғлаб қолган. Ҳамма
вақт йиғлаб тургани кўзимга кўринади. Тунов куни
карвонсаройда ухлаб ётганимда, Бибижон тушимга
кирибди. Иккаламиз далада юрган эмишимиз. Ман уни
яхши кўраман, оға, айт-чи, ман уни қайта бориб кўра-
манми?

— Кўрасан иним, албатта кўрасан!

— Бибижоннинг биргина ёлғиз кампир ойиси бор.
Отаси ўлган. Бибижон ақлли қиз. Биласизми, унинг
лабидаги холи бир ҳуснига ўн ҳусн қўшиб туради...

— Ёшули!— деди гапни бўлиб Мусулмонқул Жу-
маназарга хитобан,— қоронғи тушди, кемани тўхтатай-
лик.

— Ун тошча суздикмикан?— деди Жуманазар қир-
гоқларга аланглаб,— ўн тош сузишимиз керак эди.
Дейнав кўринмайдими?

— Кўринмайди,— деди Жапоқбай.

— Дейнавгача сув яхши боради. Айланма ҳам йўқ.
Дейнавда кемани боғлаб, ёқишга чиқиб дам олиб эрта
пзон билан яна сузамиз. Олдинги кема кўринмайдими?

— Тўқ.

Дарё бир-икки буралгани учун олдиндаги кемаларни кўриш мумкин бўлмади. Бирон милтираган чироқ ҳам кўринмади. Ҳамма ёқ жимжит, фақат дарё буралиб оқар, қамишлар шовиллар. Дарё тепасида ой ярқираб турарди.

— Улар кўринмайди,— деди яна Мусулмонқул.

— Бўлмаса кемани қирғоққа буриглар! — деди Жуманазар Мардон билан Жапоққа қараб.— Дейнавга етмаган бўлсак ҳам зарари йўқ. Шу ерда тунаб қолайлик. Орқада соҳибнинг қайиғи кўринмайдами?

— Йўқ,— деди Мардонқул,— улар тунда сузмайдилар, кўрқадилар...

Шу кеча катта тошлар ортган кема, Дейнавга етмай берида тўхтади, кемани маҳкамлаб боғлаб қўйгач, ўзлари қирғоққа чиқиб, увадаларни ерга ёзиб, ётиб ухлашди. Тонг отиши билан ҳаммадан аввал Мусулмонқул туриб, ювиниб, дарё четларидан жингил юлиб келиб, қумғон тагига олов ёқиб юборди. Оқ тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарилла бошлади. Йигитлар бўлса ҳали донг қотиб ухлашарди. Қумғон ёнига қозонни ҳам осиб, кечаги Фаробдан олган икки-уч балиқни сасиб увол бўлиб қолмасин деб, тозалаб, бурдалаб қозонга солди. Қозоннинг тепасига чўнқайиб ўтирган икки бола қилт-қилт тупугини ютиб, қовурилаётган балиқ этларидан сира кўзларини узишолмасди. Биринсинин бошқалар ҳам уйқудан кўз очишди. Пастга, дарё бўйига тушиб, юз-қўлларини наридан-бери ювиб, қумғон атрофида давра қуриб ўтиришди. Нон ўралган каттагина кир дастурхон ўртага ёзилди. Кемтик сопол идишларга лойқа қумғон чойидан қуйиб олишиб, эндигина битта хўплаб, бир бурда нон тишлаганларида, узоқда уч киши пайдо бўлди. Бир дамдан сўнг, бу яқинлашиб келаётганларнинг бири соҳиб эканини Жуманазар билди-да, таажжубланди.

Соҳиб ва унинг ёнидаги чўгирма кийиб олган навкарлари етиб келгач, ўтирганлар таъзим қилиб ўринларидан туришди.

— Ўтириб, нонушта қилаверинглар,— деди кулимсираб соҳиб,— бир давон ошдик, эрта кечқурун Дояхотинга яқинлашиб қоламиз. Тўғрими миршаб?

— Тўғри, ёшули,— деди миршаб итоаткорлик билан.

— Дояхотинда балиқхўрлик қиламиз-а?— Бу гапни айтганда оз-моз кайфи борлиги сезилиб қолди.

— Худо хоҳласа.

— Чойларингни ичаверларинг! Яхшилаб дам оларинг. Ҳали анча иш бор. Дояхотинда яна тортамиза, миршаб?

— Худо хоҳласа.

— Мана бу балиқни қовуриб олайлик-а, миршаб?— деди соҳиб навкарга кўз қисиб.

Қумғон атрофида давра қуриб ўтирганлар соҳибдан кўз узмай, кузатишар, унинг ғайри табиий қилиқларини кўриб таажжубланишар эди. Мардонқул билан Жуманазар хомуш ерга қарашар, гоҳо-гоҳо бошларини кўтариб, ўзини тик тутолмай, чайқалиб турган соҳибга, ундан сўнг навкарларга қараб қўйишарди. Мусулмонқул бўлса ўрnidан туриб, соҳиб кулса ёнига қўшилишиб, содда кулиб қўяр, «марҳамат қилсинлар» дегандай илтижо билан ўтиришини, ёки тиккатиқ туриб бўлса ҳам чой ичишни илтимос қиларди. Соҳибнинг қўлидаги тугунчага ҳам дамо-дам қараб қўярди.

— Қарт, мунда кел!— деди соҳиб ўн қадамча нарида, қум ёнида кенгура деган махлуққа ўхшаб, қўл қовуштириб, ғўдайиб турган Мусулмонқулга қараб:— манави рўмолдаги балиқни ўзимизга қовуриб бер!

— Хўп бўлади,— деди зинғиллаб келиб тугунни соҳиб қўлидан оларкан,— жоним билан. Ўтирсинлар, бир нафас дам олсинлар, бирпасда яхшилаб, қовуриб бераман.

— Қовуравер, биз тик тураверамиз,— деди яна кўз қисиб соҳиб.

Шу дамнинг ўзидаёқ, у негадир кулиб юбормоқчи эди, ўзини тутиб қолди.

Мусулмонқул қозон ёнига келиб, маҳкамлаб боғланган тугунни қийналиб ечди-да, энди очаман дейиши биланок қамчин дастасидай чипор илон билангига бир уриб, сачраб чиқиб кетди. Эси чиқиб кетган чол ўтириб қолди, бир зумдан сўнг қўлини силкитганича, ўрnidан тура солиб, бақириб қоча бошлади. Икки бола ҳам илонни кўриб қумғон ёнидан қочди. Қумда лапанглаб, қочиб кетаётган чипор илонни кўрган одамлар ўринларидан туриб кетишди. Соҳиб бўлса ичаги узилиб, хохолаб кула бошлади. Унинг ёнидаги икки навкар ҳам «соҳибнинг бошлаб қизиқчилик қилгани»га қотишиб кулишарди. Илон қочиб, кўздан йўқолди.

Мусулмонқул ўтирганлар атрофидан чирқираб бир айланиб чиққач, кўзларини катта очиб, билагини чангаллаганича оҳ ура бошлади. Билаги озгинагина қонган эди. У ерга ўтириб олиб, бармоқлари билан тирсагидан маҳкам сиқиб, ёш боладек бўкириб йиғларди. Чолнинг беўхшов ноласидан — илон чаққан киши тортаётган азоб қанчалик даҳшатли экани сезилиб турарди. Одамлар тинчгина нонушта қилиб ўтирган бу ер бир дамнинг ичидаёқ даҳшатли тус олди.

Урнидан тура солиб, югуриб келган Мардонқул қаҳ-қаҳлаб кулаётган соҳибга бир хўмрайиб қаради-да, Мусулмонқулнинг билагини оғзига олиб келиб, қонанган ерини ҳадеб сўра бошлади. У чолнинг беҳузур титрашига, фарёдига қарамай билакни сўриб, оғзига чиққан қонни туфлаб ташлайверди. Сўнг пичоғининг учи билан чолнинг билагини тилиб юборди. Озгинагина қон оқиб тушди. Мардонқул яна сўраверди.

— Ий-я, қўлини чақибди-ю, деди соҳиб ёнидаги навкарга жиддий тусда,— дарров тишлаб қўя қолибди-да. Фаросатсизлик қилиб эт-бетини эзиб қўйганга ўхшайди. Бўлмаса чақадиган илон эмасди-а, миршаб?

— Ҳа, унақа ёмон илон кўринмовди шекилли... Битта чипор илон-да, аждарҳо эмас-ку.

— Бизни чақмади-ю?

— Жониворга тегмаса, у ҳам тегмайди,— деди яна навкар соҳибни хижолатликдан чиқармоқчи бўлиб,— бир кор ерига текканки, у ҳам тегди...

— Ҳой, қараб ўтирмай, олиб тушиб чолни бир дарёга пишиб олларинг,— деди ғудуллаб соҳиб,— ҳуши ўзига келиб, тузалиб кетади!

Одамлардан четроқда, эси чиқиб, дир-дир титраб йиғлаб турган бола қаттиғроқ бақира бошлади.

— Соҳиб, сиз энди бундан жўнанг!— деди ғазаби қайнаб Мардонқул, кейин ҳайрон бўлиб турган соҳиб ва икки навкарга ўқрайиб қаради.— Кет бу ердан!

Соҳиб одамларга қаради, яна бир оғиз гапирса шайланиб турган кишилар баб-баравар йўлбарсдек сапчишини пайқади-да, индамай, келган йўлидан кетаверди. Шу кетганича бир марта ҳам қайрилиб қарамади, лекин қарамаса ҳам Мусулмонқулнинг оҳу ноласи, неварасининг чинқириб йиғлаган овози қулоғига кета-кетгунича эшитилиб турди.

Мусулмонқулнинг фарёди, тўлғаниб додлаши то чоштгоҳгача давом этди. Катта кема ҳам сўзиб кетолмай, дарё қирғоғида ётди. Одамлар кўкариб кетган чол атрофида айланишиб, ҳар ким қўлидан келганича ёрдам беришга уринарди. Ҳеч нима фойда бермай айни чоштгоҳда чолнинг жони узилди. Қолган тўққиз киши қум устида жаноза ўқиб, чолни тупроққа топшириб, чоштгоҳдан анча ўтгач, кема арқонларини ечиб сузиб кетишди. Кеманинг бир бурчагига тиқилиб олган бола қовоқлари шишиб кетиб, ўпкасини босолмай йиғларди. У сузиб кетаётган кемада туриб борган сари узоқда қолаётган тепаликка тикиларди. Бу тепаликда Мусулмонқул бугун эрталаб, қумгон қайнатиб, балиқ қовурган эди. Ҳозир у шу тепаликда ерга кўмилиб ётибди...

IV

Тўрт кун деганда кема Дорғонотага етди. Бу ерга етгунча ҳеч кимнинг чиройи очилмай, хафақон бўлиб сузишди. Бу сафар оқимга қарши сузмай, дарё билан баробар, балки ундан ҳам тезроқ сузиб бориш — Чалишдан Чоржуйга келишдан юз баробар енгил эди. Одатда тошларни ортиб олгач, фақат кемани қирғоққа уриб олишдан, дарё ўртасидан чиқиб қолган қум тепаликларидан, саёз ерлардан сақлаб бориш лозим эди. Кемани дарёнинг ўзи оқизиб борарди. Шунинг учун ҳам Амударё заҳматкашлари Чалиш томон оққанларида чеккан машаққатлари фақат чивин талаш бўлади. Баъзан Дорғонотага ўхшаш дарё бўйи қишлоқларига етганда жиндек ўйин ҳам қилиб олишарди.

Кемани боғлашаётганларида, Мардонқул яна ғамли бир оҳангда гинғиллади:

Қо-шинг-ни қароси юв-са гетарми,

Са-нинг-дай тоза гул боғда битарми...

— Жиян,— деди Жуманазар йиғлайвериб қовоқлари шишиб кетган боланинг қўлидан ушлаб.— Юр, Дорғонотадан сенга обаки сотиб олиб бераман. Ман — тоғангман. Қўй, йиғлама, ман борман-ку, ахир...

Тўққиз кунда тош ортган сол ва кемалар Чалишга етди. Бу ерга келганда Мардонқул ҳам, Жуманазар

ҳам йўлида олдинги бир сол Тупроққалъа ёнидаги айланмада қийшайиб, устидаги тошлари дарёга тўкилиб кетганини, устидаги икки қулни навкарлар тоза савалаганини эшитишди. Қулларнинг бири ҳамон дарё четида сасиб қолган балиқдай чўзилиб ётарди. Мардонқул бир қараб қўйди-да, кейин яна бамайлихотир ўз ишига тутинди.

Кема билан қирғоққа зич терилган ёғочлар устидан «ҳа-ҳалашиб» икки катта оқ мраммарни қирғоққа олишиб қўйишгач, яхшилаб нонушта қилиб олиш учун эски дастурхон атрофига тўпланишди. Жуманазар болага ширинлик олиб бериб, тезда қайтиб келди, йўлдошларининг ёнига чўкка тушиб ўтириши билан, бу ерда пайдо бўлган соҳиб гўдайиб турганича гап қотди:

— Эй, Жуманазар!

Жуманазар ўрнидан турмоқчи бўлган эди, у мулоимлик билан илтифот қилди, жойингда ўтиравер дегандай қилиб, елкасидан босди:

— Мана бу бир туман тилла пулни боланинг бир ерига маҳкам туғиб қўй...

Жуманазар тилла тангани оларини ҳам, олмасини ҳам билмай, ҳайрон бўлиб қолди. Давра қуриб ўтирган йўлдошларига кўз ташлаган эди, улар ҳам индашмади. Шундан кейин «нима қилай» деган маънода Мардонқулга боқди. Мардонқул ерга қаради-да, «боланинг ўзидан сўранг» дегандек ишора қилди.

— Жиян,— деди Жуманазар ёнида пинжигга тикилиб ўтирган гўдакка,— ёшули соҳиб сенга тилла танга бераётирлар, оласанми?

Соҳибни кўриб қўрққанидан титраб турган бола, «мени соҳиб олиб кетаркан...» хаёл қилиб, бирдан бақриб юборди-да, Жуманазарнинг белбоғидан маҳкам ушлаб, ёпишиб олди.

— Майли, майли жиян, йиғлама,— деди Жуманазар боланинг пешонасини силаб,— бола тилла тангани олмайди, соҳиб. Ман қараб юраман, ўзим ўғил қилиб олдим. Майли, Мусулмонқул отанинг арвоҳи хурсанд бўлар...

Соҳиб тилла тангасини яна қайтариб ҳамёнига солиб қўйди.

— Катта тошларни бу ёнига қандай олиб борасизлар?— соҳиб сўради,— арава кўтаролмайди.

— Шундай,— деди Жуманазар.

— Тошларни синдириш қатъий ман қилинади! Булар қиммат баҳо оқ мармарлар. Хон ҳазрати олийлари Ҳиндистондан қанча тиллага сотиб олганлар. Бу тошлар қанча тоғу, қанча дарёларни кечиб, мунда келди... Тошлар синмай Хивага етгач, сизлар анча туман оқча инъом оласиз, ундан кейин фармон билан озод бўлиб, ўз элу юртларингизга қайтгайсизлар...

— Айтганингиз келсин, соҳиб,— деди кимдир давра ичидан.

— Биз, мана тўққиз чоғ одам,— деди Жуманазар,— бу икки катта тошни Хивага етказиб берамиз! Қандай қилиб олиб боришни ҳам ўзимиз ўйлаб кўрамиз. Бўлдими?

— Бўлди, шуни ўзи керак.

— Гап тамом, соҳиб.

— Баракалла, баракалла...— у бошқа қайиқлар турган томонга кетди.

Нонуштадан кейин Жуманазар яна ўша илгариги тадбирни таклиф этди:

— Тошларни аравада олиб бориб бўлмайди. Аравага сиғмайди,— деди Жуманазар,— агар сиққанда ҳам ўқи тоб беролмай синиб кетади. Агар ўқи синмаганда ҳам ғилдираклари синиб кетади. Ҳаммаси тоб берган тақдирда ҳам, бу тош ортилган араванинг ғилдираклари ерга ботиб кетади. Хуллас, арава тўғри келмайди. Чора— яна пишанг билан думалатиб олиб бориш. Илож йўқ...

— Бошқа илож бўлмагандан сўнг, майли думалатамиз,— деди Мардонқул шайланиб.

Бояги соҳибнинг оғзидан чиққан «фармон» ҳақидаги гаплар Мардонқулнинг танига яна куч ва ғайрат қўшгани, яна ҳам тетиклангани, ҳатто Мусулмонқул зожиасидан бошланган ғазаби ҳам анча пасайгани эниқ сезилиб турарди. У қандай бўлмасин тезроқ Хивага етиб, икки катта қиммат баҳо тошларни усталарга етказиб беришга ошиқарди. Агар унга «ёлғиз ўзинг шу икки мармарни елкангда Хивага олиб бор!» деса, ана шунга рози ва қодир эди. У тошларни кемадан қирғоққа чиқариб олишаётганда, йўлдошларимга оғирлик тушмасин деб қўлидан келганича ишнинг оғирини ўзи қилишга тиришди.

— Хива неча чақирим?— деди Хидир туркман,

— Үттиз чақирим келиб қолар,— деди Жуманазар.

— Мўлроқ келар,— деди Ұраз чол.

— Қани, мен иш бошладим!— деди Мардонқул икки тошдан бирининг — каттароғининг остига пишанг ёғочини тиқиб, бир зўр билан босди-да, тепаликдан пастга думалатиб юборди. Тош ўн газгача ерга қалдираб, думалаб бориши биланоқ, ерга ўтириб қолмаслиги учун, югуриб орқасидан борди-да, яна остига пишанг ёғочни тиқиб, тепаликда турган одамларга қаради:— Жуманазар оға, сиз, Жапоқбой, Ұраз ота, мен билан тўртовлон, қани, бу тошни олиб кетдик! Хидир полвон сиз, бешов нариги тошни...

— Сизлар бир кам бўлиб қолдинглар-ку, иним?— деди кулимсираб Хидир,— яна бунинг устига катта тош?

— Иккита тойчамиз ҳам бор,— деди қаҳ-қаҳлаб Мардонқул,— агар биз чарчаб қолсак, аравани тойчаримиз тортади, ғам еманг.

Чиройи очилиб кетган Жуманазар, яланғоч баданига тақиб олган энлик камарни яна ҳам сиқиб қўйди-да, кафтларига туфлаб, тошни итара кетди. Нон ўралган эски дастурхонни бошга қўйиб олган икки бола ҳам, тош билан бирга, Хивага олиб борадиган узун дала йўлида секин-аста юра бошладилар. Тош думалаб, дарё қирғоғидан анча олислағач, терга чўмган Мардонқул яна қўшиғини яримта-юримта қилиб айта бошлади:

Қошингни қароси ювса гетарми,
Са-нинг-дай тоза гул боғда битарми,
Боғда битарми...

Шу кетишда то хуфтангача тош юмалатишди. Тунда бир неча соат мизғиб олишгач, тонг ёриши билан яна дала йўлида тошни юмалатиб, суришди. Эртасига, кечга яқин Урганчнинг кун чиқар томонидаги Чандр-Қиёт йўлига етишгач, бу ерда ҳам андек нафасни ростлаб, яна Хива қайдасан, деб улкан оқ мрамрни юмалата бошладилар.

Мардонқул энг сўнги куч-мадорини тўплаб бўлса ҳам тошни итарарди. У қанча куч сарф этса, қанча терлаб пишса, қанча азият чекса туғилган қишлоғи— Питнакка ва у ерда интизор кутаётган Бибижонга шунча тез ета ётгандек бўларди. Шунинг учун ҳам йўл-

дошларини таажжубга солиб, танида пайдо бўлган ғайри табиий, беқиёс, рустамона куч билан оғир тошни қалдиратиб, коптокдек ўйноқлатиб олдинга сурарди. Неча ботмонлик мрамар тош бу куч қаршисида ўз оғирлигини йўқотиб қўйиб, паҳлавон олдида ўйин тушиб бораётганга ўхшарди.

Чандр-Қиётдан ўтгандан кейин ҳаво яна Чоржўй-дагидек қизиб кетди. Саратон иссиғи дамга урди. Тўрт азамат манглайларини маҳкам танғиб олиб, қадок қафтларининг ёрилиб, тирқираб қон чиқишига қарамай, чексиз дала ўртасида тошни итаришади. Олис уфқларга тикилиб, Хива минорасини қидиришади. Ўн чақиримдан қаламдек бўлиб кўриниб турадиган катта минора негадир уларнинг кўзига кўринмайди. Демак, ҳали ўн чақиримдан зиёд йўл бор экан-да... Ҳаммадан аввал Ураз ота, икки гўдак, ундан кейин дарди-фикри Шуманайдаги чопқинда бўлган Жапоқбой чарчаб қолишди.

Беш кун деганда, узоқдан гугурт чўпидек бўлиб Хиванинг минораси кўринди. Мардонқул бир нафас тўхтаб қўлларини пешонасига соябон қилиб, минорага тикилди. Бирдан юрагига ғулғула тушиб, худди уларни шаҳарнинг Қўшдарвозасида ноғора-карнай билан қарши олишаётгандай, севгилиси Бибижон кутиб тургандай, юраги ҳовлиқа бошлади. Чарчаб, ҳолдан кетганига қарамай, яна тошни сура кетди. Орқада икки бола билан судралиб, бемадор келаётган Ураз чолга ора-чора ҳазил ҳам қилиб қўяр, қақроқ томоғини озгина намлаб, «қошингни қароси...»ни айтарди. Ҳафтасига етганда, тўрт азамат улкан мрамар тошни ҳаммадан аввал Хиванинг Қўшдарвозасидан ўтказиб, тўппа-тўғри Ўрда томон олиб кетишди. Дарвоза олди жимжит, фақат ўтин ортган икки-уч эшак бозор томон дикиллаб борарди. Дарвозанинг ўнг томонидаги кўҳна зиндон деворлари ҳам жазирама иссиқда мудраб ётарди.

V

Мардонқуллар оқ мрамар тошни Ўрдага — ҳарам қурилишига олиб келиб, мрамар йўнувчи наққошларга топириб, каттакон «баракалла»ни эшитганларидан бўён мана уч кун ўтди. Лекин, ҳамон «фармон»дан дарақ йўқ. Одамларнинг айтишича, Муҳаммад Раҳим-

хон дашти қипчоқ, Шуманай ғалаёнларини бартараф қилиб, муваффақиятдан сўнг ўз ўрдасида ишрат сураётган эмиш. Уч кундан сўнг Мардонқулнинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, қайси йўл билан бўлмасин, туғилган қишлоғи — Питнакка жўнаш йўлини излади. Аввал яқин дўстидан ажрагиси келмаган Жуманазар бу ишга унчалик рози бўлмади. Кейин, кундан-кунга этини еб сўлаётган, ранглари саргайиб кетган Мардонни кўриб, унга қаршилик кўрсатмай, «ўзинг биласан, иним» деб қўя қолди. Яна бунинг устига «фармон» бўлмаган гап эканини, бундан аввал ҳам соҳиблар шундай ёлғон ваъда бериб, алдаганларини Мардонга илгари ҳам айтганини эслатди. Қуллар тўдаси ичида, бошини қуйи солиб ўтирган Мардонқул бир хўрсиниб қўйди. Эрта билан соҳиб бир ясавулни юбориб, ҳиндлар олиб келаётган иккинчи тош уч кишининг йўлда оғриб қолгани сабабли Қўшдарвоза яқинида тўхтаб қолганини ва тезликда бориб олиб келиш зарурлигини айтибди. Жуманазар Жапоқбой билан бирга кечки салқинда бора-жакларини айтдилар.

Мардонқулнинг қочиш тараддудини эшитган Ураз чол, Урда атрофида бир бева кампир «хонга арзга кираман» деб оҳу фиғон қилиб юриб-юриб охири, кўчада тиланчилик қилиб юрганини айтди. Афтидан ё ўғли зиндонга тушган-у, шуни озод қилишни сўрамоқчи эканини пайқаган амалдорлар уни хонга йўлатишмаган. Ёки бошқа бир мусибат бошига тушган... Узи питнаклик экан.

— Мардонқул, болам,— деди Ураз чол,— кампир коппонга кираверишда, йўлакда ётган эмиш, олиб кет, савоб бўлади. Бунда саргардон бўлиб, кўчада ўлиб кетса яхши иш бўлмайди. Ҳамқишлоғинг.

Мардонқул иккита кулчани белига тугиб, йўлдошлари билан хайрлашиб, коппон бозорига келди. Дарҳақиқат, бир девор тагида бошига эски нимчасини ёпиб, узун енгини осилтириб, қўл чўзиб тиланиб кампир ўтирарди. У одамлар ғала-ғовури ичида тўппатўғри кампирнинг ёнига келди-да, садақа бераётган кишидай тик тургани ҳолда кампирга гапирди.

— Кампир, Питнакданмисиз?

Кампир юзини очиб, Мардонқулга шилпиқ бўлиб қолган кўзларини тиккан эди, офтоб тушиб, яна ерга қаради.

— Питнакданман, болам.
— Юринг, олиб кетай. Мен ҳам Питнакданман.
— Мани... мани...
— Йўлда бирон арава учраб қолса, тушириб юборарман...

— Болам, сен ҳам Питнакданмисан? Ким бўласан?
— Мардонқулман. Омонқул миробнинг ўғли...
— Мардонқул, болам, ман Уллибиби холангман, танидингми? Бибижоннинг дарди-фироқида шу алфозга тушиб қолдим...

— Ий-я, Уллибиби хола! Нима гап?
— Асти сўрама...— у ҳўнгиллаб йиғларди.
— Ё тавба! Бу тушимми, ё ўнгимми!
— Ёлғизгина Бибижонни бек, элликбошилар хонга ниъом қилиб юборишди. «Агар бермасанг, хон тухумингни қуритиб юборади», дедилар. Ҳақиқатан жувонмарглар тухумимни қуритишди! «Хонга қуда бўлдинг», деган эдилар, қуда эмас, қизимдан жудо бўлдим. Каниз бўлган қизгинамни бир кўриб кетай десам, ичкарига киргизмадилар. «Қизинг бунда йўқ, қизингни хон Қушбегига бериб юборган» дейдилар. Қушбегининг кўрғонига борсам, ҳайдаб юбордилар: «Қизинг каниз бўлса, Урдадаги ҳарамда бўлади» дедилар. Бибижон қизгинамни битта кўриб, ўлсам армоним йўқ эди.

Мардонқулнинг бирдан ранги ўчиб, икки оёғидан дармон кетиб титрай бошлади. У, кампирнинг ёнига чўққайиб ўтирди-да, гапидан адашиб, нима дейишини ҳам билмай, бақрайиб тураверди. Негадир шу дам унинг кўз олдига илон чақиб тўлғанаётган Мусулмонқул ота келиб, кўкариб, вой-войлаб, ғужанак бўлиб ўла бошлади. Мардонқулнинг пичоқ билан тилиб юбориб, заҳарланган қонни сўриб ташлашлари ҳам ҳеч ёрдам бермай, чол сулая бошлади. Бир дамдаи кейин Мардонқул ўрнидан турди-да, белбоғидаги икки кулчани ечиб олиб, кампирнинг қўлига берди.

— Хола, мана бу кулчани олинг.
— Бисмиллоҳи...— Кампир кулчаларни олди.
— Ман кечга яқин келаман, бирга кетамиз.
— Хўп бўлади. Мардонқул болам, мани Питнакка олиб кет. Бунда хор бўлиб кетдим. Шу ердан жилмай сени кутаман, болам.

Мардонқул ўрнидан туриб, тўппа-тўғри карвонсаройга — Жуманазарнинг ёнига келди. У қандай қилиб,

қайси кўчалардан юриб қуллар ётоғи — карвоңсаройга келганини ўзи ҳам билмас эди. У ичкарига кириб, ётиб юрган бордонининг устига ўзини ташлади, бемор кишидек ҳолсиз чўзилиб ётди. Унинг қайтиб келганида таажжубга тушган Жуманазар, Жапоқбой ва яна бошқалар дарҳол ёнига келиб, атрофини ўраб олишди. Мардонқул ҳамма гапни Жуманазарга айтиб берди. Бошқа йўлдошлари ҳам хабардор бўлишиб, таассуф билдиришиб, «пешонада бор» эканлигини айтишди. Ҳаммадан ҳам тиланчи бўлиб юрган кампирга ачинишди.

Мардонқул кечгача бордон устида карахт бўлиб ётиб, кечга яқин Жуманазарга, энди Питнакка жўнамаслигини, у билан бирга Қўшдарвозага бориб, қолган тошни олиб келишлигини айтди. Аввал ҳайрон бўлиб турган Жуманазар кейин «маъқул» деди.

— Сиздан ажралмайман, ёшули. Энди сиздан бошқа бирор яқин кишим қолмади,— деди Мардонқул.

— Яхши, иним, бирга бўлайлик. Тақдирга тан бериш керак. Мен ҳамма вақт тақдирга тан бериб келаяман. Бу ерларда нони-насибамиз бор экан, ҳаммасини териб еб кетмай илож йўқ.

Кечки салқин тушиши билан Жуманазар, Хидир, Мардон ва Жапоқбой тошни суриб келиш учун пишанг ёғочларини елкага қўйишиб, Қўшдарвозага келишди. Йўл ўртасида туриб қолган катта оқ мрамар тош арава ҳамда от-улов қатновини анча қийинлаштириб қўйган эди. Тўрт азамат тошни пишанг билан қўзғатиб, Ўрда томон юмалата кетишди. Тош Ўрдага яқинлашиб, ҳарам кунгуралари кўринган сари Мардонқулнинг юрагидаги ғазаб жунбушга кела бошлади. У ўртада туриб олиб, яна жон-жаҳди билан тошни итара бошлади. Ёнидаги дўстларига ҳам қарамайди, илгариги ҳазил-мутсоибалари ҳам йўқ. Бу сафар севган қўшиғи: «Қошининг қароси ювса кетарми...»ни ҳам айтмади. Жуманазарнинг кампир ҳақидаги сўроқларига ҳам жавоб бермай, бир лаҳзада жуда тунд бўлиб қолди.

Ғазаб билан тошни итариб бораётган Мардонқул ёнидаги уч йўлдошини ҳам унутиб, оғир тошни ёлғиз ўзи юмалатиб кетаётгандай ҳис этарди. Дарҳақиқат у бошқалардан кўпроқ куч сарф қилаётган эди. Унинг назарида, ҳозир ер юзида қалдираб думалаб бораётган унинг тасвек улкан тоши-ю, Рустами-достондек аъзойибадани чўғ бўлган Мардонқул ва рўпарада кичкина,

қўғирчоқлар уйига ўхшаб кўринаётган серкунгура хон ҳарами, Ўрда ва саройлар турарди. Ундан нарироқда тиламчилик қилиб, қўл чўзиб турган Уллибиби, бирдан фиғон кўтариб, хон амалдорларини қарғаб, Мардонқулга: —«Булар сарой эмас, зиндон! Буларнинг ҳаммасини янчиб ташла!» дегандай бўларди.

Мардонқул улкан тошни шиддат билан хон ўрдаси устига думалатарди. Момақалдироқдек гумбурлаб, ердаги хору хасларни мажақлаб, эзиб, тош ўрда томон даҳшат билан югурарди. Мардонқул ҳеч нимани кўрмайди ҳам, сезмайди ҳам. У фақат ғазаб алангаси ичида тошни итаради, холос. Тош бўлса жонланиб кетгандай, Мардонқулнинг қўли тегар-тегмас ғилдиракдай чириллаб айланиб, хон ўрдаси устига чопарди. Шу ўт-аланга билан Мардонқул тошни қалдиратиб, ўрдага олиб борди. Назарида хон ўрдаси тош остида қолиб, мажақ-мажақ бўлиб кетди. Ундан ўтиб ҳарам деворларига уриб, ҳамма ёқни кун-паякун қилиб юбормоқчи бўлди. Улкан тош ҳарам кунгуралари томон тепаликка кўтарилаётганида дўстларининг: «Ўзингни четга ол, тош тепаликдан орқага ағдарилаётир!» деган бақирини унинг қулоғига чивиннинг ғинғиллашидек бўлиб эшитилди, холос. Мардонқул ҳеч қаёққа қочмади. У яна ҳарамни ҳам бостириб, мажақлаб ўтиб кетиш учун тошни итаришга тутинди. Лекин улкан тош дўнг тепаликдан орқасига қараб ағдарилиб, думалаб, Мардонни бир қадам тислантирди-да, унинг зўр беришига қарамай устига босиб тушиб, мажақлаб тўхтади. Атрофга қон сачраб кетди. Мардонқулнинг тошдан чиқиб қолган икки оёғи билан ўнг қўли бир силкинди-да, кейин шалпиллаб ерга тушди. Тош остида мажақланиб ётган тана ва калласидан оқиб чиққан қон тепаликдан бир неча ариқча ясаб оқиб пастга силжиди...

Бир зумдаёқ хон ўрдасининг ёнида қий-чув, тўполон кўтарилди. Ўрда ичидаги амалдорлар, атрофлардан югуриб келган ясовул, миршаблар катта мармар тош атрофини ўраб олишди. Эси чиқиб, лаблари оқариб кетган Жуманазар билан Жапоқбой шунча унналиб, иншанг ёғочлари билан тошни кўтариб, тагидан Мардонқул жасадини сугуриб олмоқчи бўлсалар ҳам, барибир тошни қўзғата олмадилар. У худди ўз эгасига човут қилган йўлбарсдек, бор оғирлиги-ю, ўткир қирралари билан Мардонқулни ерга ёпиштириб, суякла-

рини мажақлаб, яна бунинг устига унинг жасадини ҳам бўшатиб бермай ириллаб ётгандай бўларди.

Эртасига, одамларнинг айтишича, «тош босиб ўлдирган питнаклик Мардон деган қулнинг мажақланган жасадини тош тагидан йиғиштириб олишиб, бир эски қопда гўристонга олиб келишибди. Олиб кетганлар фақат тўрт киши: Жуманазар, Жапоқбой, Ҳраз чол ва Хидир туркман экан. Бу оғир мусибат юз берган кундан икки кун ўтгач, соҳиб яна одамларни кемага солиб Чоржўйга олиб кетди. Яна мармар тошлар келган эмиш... Бир ярим ой деганда Жуманазар билан Жапоқбой соғ-саломат бир туркум оқ мармар тошларни яна ўрдага ташиб бердилар.

Жуманазар унча катта бўлмаган тошларни елкасида кўтариб, аркни қураётган усталарнинг ёнига олиб келиб ташлаётганида, ўтган сафарги олиб келинган икки катта тош йўниб, текисланиб, ўйилиб нақшлар солинганини кўрди. Уларнинг иккови ҳам шахмат пиёдаси шаклига солиниб, арк айвони лабига ўрнатилган. Нақш ўйилган оқ мармарлар устига осмон баробар баланд, гулдор икки устун тик қўйилган. Бу устунлар нақшин пештоқли айвон томларини кўтариб турарди. Лекин иккинчи устуннинг пасти қизил, сариқ, зангори нақшларининг бир томони қорайиб, кўмир бўлиб қолганига бошқалар қатори Жуманазар ҳам таажжуб билан тикилиб қаради. Тош йўнаётган бир наққошнинг айтишича, бундан бир неча кун аввал хон канизакларидан бири ипак кўйлақларини ёққа белаб, ўз устига ўзи ўт ёқиб юборган эмиш. Ловиллаб ёнаётган канизак ҳарам ичидан чиқиб усталар ишлаётган ерда фарёд чекибди. Орқасидан қувиб борган ясовуллар уни тутиб ололмабди. Саройга ўт кетказиб юборишидан қўрққан миршабу навкарлар ҳам орқасидан қувиб тутолмабдилар. Канизак бақириб, югурганича нақшин мармар тош устидаги устунни қучоқлабди-да, шу ерда ёниб жон берибди...

Бу гапларни эшитган Жуманазар: «оқ мармар — оқ мармар...» деди-да, елкасида олиб келган тошни гурса ерга қўйиб, устига ўтирди. Фамли бир оҳангда хиргойи қилиб ашула айтаётганида бир томчи ёш думалаб юзига тушди:

Қо-шингни қароси ювса кетарми,
Сенинг-дай тоза гул боғда битарми...

Хотима

Йўлингиз Хорзм томонга тушиб, Хивага борсангиз, бу ердаги ажойиб боғларда бўлиб, меҳмондўст ёр-биродарлар билан мулоқатда бўласиз. Бу қандай саз! Шу билан бирга осмонга бўй чўзган қадимий миноралар, оқ мрамрларга ўйилган нақшлар, кошинлар, зарҳал қуббалар, баланд кўҳна иморатларнинг кунгираддор пештоқлари диққатингизни тортмай қўймайди. Шаҳар атрофидаги ўркак-ўркак бўлиб қолган, қулаган кўрғонлар ўтмишдаги қонли қирғинларнинг шоҳиди бўлиб турибди. Кўҳна сарой томларини кўтариб турган оқ мрамрлар устидаги баҳайбат устунларга ҳам кўз ташламай илож йўқ. Саратон жазирамаси, совур ойларининг шиддатли ёмғирлари, қум бархонлари оша югурган шамоллар бу устунлар нақшини ялайвериб, оқартириб қўйган. Мана шу қатор турган баланд устунларнинг ўнгдан иккинчиси остида турган улкан мрамр азамат Мардонни мажақлаб ташлаган; унинг суяклари ҳамон шу тош тагида ётибди. Бу оқ мрамр ёнида ғариб Бибижон ёниб кетган. Устуннинг бир томони қорайиб кетгани ҳам ана шундан...

Мен экскурсия қилиб, мана шу ерга келганимда, оқ мрамр тош остидан Мардонқулнинг овози эшитилгандай бўлди: «Нақш ва кошинларни кўриб ҳайратда қолганимда, сен тош тагида янчилганларни, уста-наққошларни ҳам эслаб қўй. Бунда қанча-қанчалаб қулларнинг ҳаёти бор...» Бу нидо илҳом бериб, ушбу қиссани ёзишимга сабабчи бўлди.

1957 йил, Тошкент.

М У Н Д А Р И Ж А

Дала бахти (<i>Ҳикоя</i>)	3
Бапи (<i>Лавҳа</i>)	9
Севгининг туғилиши (<i>Ҳикоя</i>)	14
Қирқ йигит иши (<i>Лавҳа</i>)	19
Жибилажибон (<i>Ҳажвий ҳикоя</i>)	22
Бир мунофиқ ҳақида (<i>Ҳажвий ҳикоя</i>)	27
Ал Маъдий (<i>Ҳикоя</i>)	30
Онаний зор (<i>Ҳикоя</i>)	33
Искандария кўрфази (<i>Повестъ</i>)	44
Жабрдийда (<i>Ҳикоя</i>)	59
Йўқолган жавоҳир (<i>Ҳикоя</i>)	63
Икки араб қизи (<i>Ҳикоя</i>)	71
Илэн ўйнатувчи (<i>Ҳикоя</i>)	81
Машриқий ҳаёти (<i>Ҳикоя</i>)	88
Мона (<i>Ҳикоя</i>)	94
Ибис қушлари (<i>Ҳикоя</i>)	100
Бир ғазал тарихи (<i>Ҳикоя</i>)	104
Оқ мармар (<i>Повестъ</i>)	108

На узбекском языке

МИРМУХСИН

РАССКАЗЫ

Гослитиздат УэССР — 1959 — Ташкент

Редактор *Л. Тожиева*
Рассом *Г. Р. Шевяков*
Рассом-редактор *Г. Остапенко*
Техн. редактор *Я. Хаимов*
Корректор *И. Қобилов*

* * *

Босмахонага берилди 16/IV 1959 й. Босишга
рухсат этилди 17/IX 1959 й. Фармати 84×108^{1/2}
Босма л. 4,25. Шартли босма л. 6,97. Нашр.
л. 7,31. Индекс б/а. Р. 07311 Тиражи 15,000.
УзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 94—59.

* * *

Облполиграфнашринг Чкалов номли босмахо-
наси. Самарқанд. 1959 й. Заказ № 2756.
Баҳоси 3 с. 70 т.